CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NO. 1317.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
LATE ACHARYA SATYAVRATA SAMASRAMI.

Thoroughly revised by his son and pupil
PROF. HITAVRATA SAMAKANTHA.
Assistant Lecturer, Vedas, The University of Calcutta.

(SECOND EDITION.)

VOL. [illegible] FASC. II.

CALCUTTA:
PRINTED BY S. V. CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSE LANE.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1912.

PROVINCIAL MUSEUM REFERENCE LIBRARY LUCKNOW
5081

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGA[L]

No, 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—
MR. BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, Londo[n]*
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be suppl[ied—]some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	1
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. I, Fasc 1-5, Vol, IV, Fasc. 1-8 @ /10/	14	6
Aitareyālochanum, (the preface of the Ditto) by Ācārya S. V. Sāmas[ramī] ...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc 2-5 @ /10/ each	2	8
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (*Sans. and Tibetan*) Vol. I, Fasc. 1-6 ; [Vol. I]I. Fasc. 1-8 @ 1/ each	16	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol I Fasc 1-2 , Vol II Fasc I @ /10/ ...	1	14
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3 , Vol II Fasc I-3 @ [/10/] each ...	3	12
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 Vol II, Fasc. 1, @ /10/- ...	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	3	2
Cri Cantinatha Charitā, Fasc. 1-3	1	14
Çatadusani, Fasc. 1-2	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ [2/] each ...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, [IV F]asc 1-7, V Fasc 1-4	14	6
Ditto Vol. VI. Fasc. 1-3 @ 1/4/ ea[ch]	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/, [I]X. Fasc. I. ...	3	12
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 [@ /1]0/ each ...	7	8
*Caturvarga Chintāmani, (Text) Vols. II, 1-25 ; [III]. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /1[0/ e]ach	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ [each]	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlokavārtika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/-	8	12
Crauta Sutra of Çankhāyan, (Text) Vol. I, F[asc]. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fas[c]. 1-4, Vol. [IV] Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	0
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dān Kriyā Kaumundi, Fasc. 1-2	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. [1]-7	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fa[sc.] 1-4	3	2
Gobhiliya G[ṛ]hyo Sutrum, Vol. I, @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/ each	2	8
Ditto (Apendix) Gobhila Fisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralāta	1	14
Karmapradiqh, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. [1]-14 @ /1/4/- each	17	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyota, Vol. I, Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III. Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc.. @ 1/4	1	4
Manuṭikā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Mīmāṃsā Darcaṇa, (Text) Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(८) अथर्यः। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इति इन्-प्रत्ययो बहुलकात्, धातोरथरादेशः; 'कृदिकारादक्तिनः (४,१ ४ ५वा०)'—इति ङीप्; जस्। 'उषर्बुधमथर्यो३ न दन्तम् (ऋ०सं० ३,५ ५,३)' इत्यत्र 'अथर्यो न स्त्रियः इव'—इति माधवः। अथर्यइति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु॥

"अथर्यवः"—इति पाठो बहुषु दृष्टः। तदबाहुनामकरणं स्पष्टम्। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(९) विपः *। 'विप प्रेरणे (चु प०)', क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः कार्येषु। "विपो न द्युम्ना नियुवे जनानाम् (ऋ०सं० ६,१,३५,३)'—इति निगमः॥

(१०) कक्ष्याः †। "दशानिभ्यः (ऋ०सं० ८,४,३०,२)'—इत्यत्र कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३,९)'—इति भाष्यम्। कक्ष्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि। 'ख्यातेः कक्ष्यशब्दनिर्वचनम्' इति स्कन्दस्वामी। 'गाहते क्सः इति नामकरणः ख्यातेर्वा (निरु० २,२)'—कक्ष्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिग्रन्थः—'ख्या प्रकथने (अदा० प०)' इत्यस्मात् स प्रत्यये निरनुको निर्निमित्तकोऽसौ सः यकारालकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारश्च द्रष्टव्यः'—इति। अयमभिप्रायः—प्रायेण 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उ०३,६२)'—इति ख्यातेर्बाहुलकात् स-प्रत्यये बाहुलकादेव द्विर्वचने हलादिशेषे कृत्वत्वे 'कुहोश्चुः (७,४,६२)' न भवति बाहुलकादेव, 'अभ्यासे चर्च (८,४,५४)'—इति चर्त्वम्,

* पु० १, ११। पृ० ९६ पं० ३। प० ३, १५।

† निरु० २, २. ३, ९. ६, २८।

State Museum Library Lucknow 5081

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उत्तरस्य ख्या-इत्यस्य यकाराकारयोर्लोपः, 'खरि च (८,४,५५)'—इति चर्त्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः (८,३,५९)'-इति षत्वम्। प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते। अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाश्यते पुरुषेण। कक्षो बाहुतलम्। 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाच्च (४,३,५५)'—इति यत् प्रत्ययः। अङ्गुलयोऽपि परम्परया कक्षे भवा इति वक्तुं शक्यते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्यो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुलयस्तद्वत्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथाचाधःरस्थिते अरणौ अग्निना प्रकाश्ये तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत्। यद्वा; कक्ष्या रज्जुः तद्बन्धनसाधनत्वात् कक्ष्या-शब्देनोच्यन्ते। 'परिष्वजध्वं दश कक्ष्याभिः (ऋ०सं०८,५,१९,४)"—"दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यः (ऋ०सं०८,४,३०,२)" इति च निगमौ॥

(११) अवनयः*। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१२पृ०)। अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा। "सनात् सनीळा अवनी रवाताः (ऋ०सं०१,५,२,५)"- "दशावनिभ्यः (ऋ०सं०८,४,३०,२)"—इति च निगमौ॥

(१२) हरितः†। व्याख्यातं नदीनामसु (१४२पृ०)। हरन्त्याभिः पदार्थान् "एतं त्यं हरितो दश (ऋ०सं०६,८,२८,३)"-इति निगमः॥

(१३) स्वसारः‡। स्व-शब्दे उपपदे 'अस् क्षेपणे (दि०प०)'—इत्यस्मात् 'सावसे ऋन् (उ०२,८९)'—इति ऋन्-प्रत्ययः सुष्ठु

---

* प० १, १। † पु० १, ६। पृ० ४६ प० १। ‡ निरु०११, १२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्रयते क्षिप्यते पदार्थ आभिः, कार्येषु क्षेप्तव्या वा । यद्वा ; स्व-शब्दे उपपदे 'षद्लृ विशरणे (भू०प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकादर् बाहुलकात् टि-लोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन् हस्ते सीदन्तीति वा । यद्वा ; परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्ताभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४,१,१०)' —इति स्त्रीपत्ययनिषेधः । "दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् (ऋ० सं०१,५,२,५)" – इति निगमः ॥

(१४) जामयः *, सनाभयः । अनयो———मर्थोऽनुसन्धेयः । जमतिर्गतिकर्मणः (निघ०२,१४) 'जनिघसिभ्यमिण् (उ० ४,१२६)'—इति बाहुलकादिण्-प्रत्ययः । 'अलिशलिपलिघसिजम्यणिपणिभ्य इण्' इति श्रीभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति अदन्त्याभिरन्नादीनि वा । जनेरेव वा बाहुलकान्नकारस्य मकारः, जाताः स्व कारणात् । "त्वं सामावधि जामयः (ऋ०सं० ६,८,१६,५)"—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः † । 'णह बन्धने (दि०उ०)'; नह्रो भश्च (उ० ४,१२२)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्तादेशः । नह्यतेऽनया गर्भ इति नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः । ज्योतिर्जनपदेत्यस्मात् सहशब्दस्य सभावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः मूलमासामिति । "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (ऋ०सं०७,३, २५,४)"—इति निगमः ॥

---

* पु० १, १२। पृ० १४४ पं० १७।

† निरु० ३, २१।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१६) योक्त्राणि *। (१७) योजनानि †। 'युजिर् योगे (रु० उ०)'। 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसि (३,२,१८२)'—इति ष्ट्रन् प्रत्ययः पूर्वत्र। 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युच्। युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्लेशादय इति वा। शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता। "दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः (ऋ०सं०८,४,३०,२)"—इति निगमः॥

(१८) धुरः ‡। धूर्वतिर्वधकर्मणः (निघ०२,१९) कर्त्तरि क्विपि (३,२,१७७), राल्लोपः (६,४,११)' इति व लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः। धूर्वन्ति घ्नन्त्युपचारयन्ति कर्माणीत्यर्थः। हिंसन्ति परानाभिरिति वा। धारयतेर्वा औणादिके क्विपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः। अङ्गुल्या हि धार्यं सुवर्णादि धारयति। "दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ०सं०८,४,३०,२)"—इति निगमः॥

(१९) शाखाः §। 'अशू व्याप्तौ (स्वा०आ०)'; अस्मात् ख-प्रत्यये विकृते 'अश्नोतेर्डित्,—इति श्रीभोजदेवेन ख-प्रत्यये श,ख-शब्दो व्युत्पादितः। व्याप्तं हि सर्वम्। ख शब्दाधिकरणे उपपदे शेतेः 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इति अच्-प्रत्ययः। अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्याव्यकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम्। खशयाः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्; शाखा। शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३,१,१३४), उपधादीर्घः, ककारस्य खकारश्च।

---

*, †, ‡—निरु० ३,९। § निरु० १,४,६, ३२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शक्नुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्य्याणि कर्त्तुं वा । यद्वा ; 'शाखृ व्याप्तौ (भू०प०)', पचाद्यच् (३,१,१३४) । शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि । यद्वा; 'शीङ् स्वप्ने (अदा०आ०); अस्मात् 'वृत्तावयवाच्च'— इति ख-प्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति । शेरतेऽवतिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः । 'श्यते रिच्च वा'—इति श्रीभोजदेवः ; ख-प्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पितत्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या ——— शाखाख्यानीयत्वाद्वा शाखा इष्यन्ते तथाचामरसिंहः —'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२,६,८२)'—इति । 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ०सं०८,७,२५,७)"—इति निगमः ॥

(२०) अभीशवः* । व्याख्याता रश्मिनमसु (३८पृ०) । अभ्यश्नुवते कर्माणि, अभोशते वा कर्माणि कर्त्तुम् । "दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यः (ऋ०सं०८,४,३०,२)" इति निगमः ॥

(२१) दीधितयः † । व्याख्याता रश्मिनामसु (३८पृ०) । अङ्गुरीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते । दीव्यन्ति क्रीड़न्त्याभिरिति वा दवातेर्व्युत्पन्नो दीधिति शब्दः । "अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः (ऋ०सं०५,१,२३,१)"—इति निगमः ॥

(२२) गभस्तयः ‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३७पृ०) । गृह्णन्ति पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः । "दीप्यते मधो रंशुषु गभस्तिभिः (?)"—इति निगमः ॥

"सुहस्त्याः"—इति केचित् ।

---

* पु० १, ५ । पृ० ३७ प० १६ । † पु० १, ५ । पृ० ३८ प० ४ ।
‡ पु० १, ५ । पृ० ३८ पं० १५ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एतस्य स्थाने "सस्रुतः"—इति च केचित् पठन्ति। तास्च व्याख्याता नदीनामसु (१४४पृ०)। संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि प्रति सङ्गता वा। स्पष्ट-निगमदर्शन निर्णयः॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि॥ ५॥

वश्मि(१)। उश्मसि(२)। वेति(३)। वेनति(४)। वेसति(५)। वाञ्छति(६)। वष्टि(७)। वनोति(८)। जुषते(९)। हर्यति(१०)। आचके(११)। उशिक्(१२)। मन्यते(१३)। छन्त्सत्(१४)। चाकनत्(१५)। चकमानः(१६)। कनति(१७)। कानिषत्(१८) इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः *॥ ६॥

'कान्तिकर्माणः (निरु० ३,८)' = इच्छार्था धातवः—

(१) वश्मि †। 'वश कान्तौ' अदादिः परस्मैपदी। लङुत्तमैकवचनम्। "तदहं वश्मि पवमान सोम (ऋ०सं०७,४,६,४)"—इति निगमः॥

---

(२) इतोऽनन्तरम् "अववेति"—इत्यधिकं ग C D F छ पुस्तकेषु।

(५) "विसति" ख। "वेशति" च। टीकाकृतापि पाठान्तरतया स्वीकृतम्।

(७) 'वेष्टि' ङ।

(१०) इतोऽनन्तरम् "ईयर्त्ति"—इत्यधिकम् ख पुस्तके।

(११) "अचके" ख ग. C. D. F. पुस्तकेषु नास्त्येवेदम् पदम्।

(१३) "मंन्यते" छ। (१४) "शंसनत्" C. D. F छ पुस्तकेषु।

* "इति कान्तिकर्माणः" ग।

† निरु० १२, ५।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२) उश्मसि *। वशेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचने मसि 'सार्वधातुकमपित् (१,२,४)' –इति ङिद्भावात् 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् 'इदन्तो मसिः (७,१,४६)'- इति इकारः । "ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै (ऋ०सं०२ २,२४,६)" इति निगमः ॥

(३) वेति †। 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' अदादिः परस्मैपदी । "वेषि होत्र मुत पोत्रं यजत्रा (ऋ०सं०१,५,२४,४)"—इति निगमः ॥

(४) वेनति ‡। नैरुक्तो धातुः । "पुराणा अनु वेनति (ऋ० सं०८,७,२३,१)"—"नसत्यामा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४,४,१६, २)"—इति निगमौ ॥

(५) वेसति । अयमपि नैरुक्तो धातुः । 'वेशति'—इति पाठान्तरम् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(६) वाञ्छति । 'वाछि इच्छायां' भौवादिकः (प०) । "विश्वास्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु (ऋ०सं०८,८,३१,१)"—इति निगमः ॥

(७) वष्टि §। वशेः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । "समर्यो गा अजति यस्य वष्टि (ऋ सं० १,३,१,३)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० १, १९. २, ७. ३, ५, १८. ६. १३. ९, ३९. १२, ५ ;— ४५ ।

† निरु० १, ७. २,६ ;—८ ;—१४. ४, १ ;—१९. ८, ४२ ;—४३. १०, १. १२, ४६ ।

‡ प० १४. ३, १४ ;—१५ ;—१७. ५, ४. १०, ३८. १२, २९ । निरु० १, ७. १०, ३८ ।

§ पु० अत्रैव १ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(८) वनोति। 'वनु याचने' तनादिः (प०) अनेकार्थत्वाद्धातू-नामत्र कान्त्यर्थः। एवमन्यत्रापि। "स्याहं यद्रेक्ण परमं वनोषि तत् (ऋ०सं० १,२,२४,४)"—इति निगमः॥

(९) जुषते *। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अत्र कान्तिकर्मा। "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् (ऋ०सं० १, ५,२५,५)"—इति निगमः। 'जुषते हर्यति इति पाठात् जोषः कामः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१०) हर्यति †। 'हर्य गतिकान्त्योः' भूवादिः परस्मैपदी। "ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः (ऋ०सं० ३,८,११,१)"—इति निगमः॥

(११) आचके। 'चक तृप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी; लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। "अनामोज आ चके (ऋ०सं ३,४,९,५)"—इत्यत्र 'कमेर्लिटि उत्तमे इटि मलोपश्छान्दसः'—इति भानुदत्तः। "त्वा मवस्युराचके (ऋ०सं० १,२,१९,४)"—इति निगमः। "यस्तै शत्रुत्वमाचके (ऋ०सं० ६,३,४,२,५)"—इति तु 'लोपस्त आत्मनेपदेषु ७,१,४१)'। यथादृष्टं पाठः॥

(१२) उशिक् ‡। वष्टेः 'वशः कित् (उ० २,६८)'—इति विक् प्रत्ययः, कित्त्वात् सम्प्रसारणम्। "उशिक् पावको अरतिः सुमेधाः (ऋ०सं० ७,८,२,९,१)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ६, १६. १२, ४२।

† प० १४। निरु० २, १०. ७, १७. ११, १५।

‡ प० ३, १५। निरु० ६, १०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१३) मन्यते *। 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी । "आग्नश्चिद्य मन्यमानस्तुरश्चित् (ऋ०सं ५ ४,८,२)"—"यदि मन्येतोपमुस्य- मि योदनैः (?)" —इति च निगमौ ॥

(१४) छन्त्सत् †। 'छदि संवरणे' चुरादिः । पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४), 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)', इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)' । वृषा छन्दुर्भवति हर्यतः (ऋ०सं० १,४,१९,४)'—इयत्र 'मयते छन्त्सत् चाकनत् इति कान्ति- कर्मसु पाठात्, 'तदिन्मे छन्त्सद् वपुषः (ऋ०सं० ७,७,२९,३)'— इति प्रयोगदर्शनाच्च छदिः कान्त्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । 'दूरेवताय छन्त्सत् (ऋ०सं० २,१,२१,६)"—इति, "अच्छान्तुः पञ्चकृष्टयः (ऋ०सं० ८,६,२६,६)"—इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत् ‡। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०); यङ्- लुगन्तः । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)' । "ब्रह्मदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ०सं० ६,२,३८,१)" —"ये निः शचिष्ठ चाकनत् (?)"—इति च निगमौ ॥

(१६) चकमानः । 'चक तृप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी । 'ताच्छील्य- वयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२८)' । "चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् (ऋ०सं० ४,२,७,१)"—इति निगमः ।

* प० ३, १४ ;—१९॥ निरु० ३,३. ३,८. ४, २५. ६, २५. ९, १३. ९, २५. ११, २०. ११, ४२ ।

† प० ३, १४ । निरु० ९, ८ ।

‡ प० ३, ११. ४, १ ;—३ । निरु० ४, १४ ;—१५. ४, १४ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१७) कनति *। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०)' भूवादिः परस्मैपदी। "भानत् कनति नुदतम् (?)"—'इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ०सं० ६,४,२९,४)"—इति च निगमौ।

(१८) कानिषत् †। कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिब्बहुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत्। "अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः (ऋ०सं० ३,१,३१,५)"—इति निगमः॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः॥ ६॥

अन्धः[1]। वाजः[2]। पयः[3]। प्रयः[4]। पृक्षः[5]। पितुः[6]। वयः[7]। सिनम्[8]। अवः[9]। क्षु[10]। धासिः[11]। इरा[12]। इळा[13]। इषम्[14]। ऊर्क्[15]। रसः[16]। स्वधा[17]। अर्कः[18]। क्षद्म[19]। नेमः[20]। ससम्[21]। नमः[22]। आयुः[23]। सूनृता[24]। ब्रह्म[25]। वर्चः[26]। कीलालम्[27]। यशः[28]। इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि‡॥७॥

---

*, † पुरस्तात् अत्रैव १५। पृ० २०९ प०१२।

(२) इतोऽनन्तरं "पाजः"—इत्यधिकम् ग. C D F पुस्तकेषु।

(४) "प्रयः" -- इत्येतन्नास्ति क-पुस्तकातिरिक्तेषु, देवराजेन तु "श्रवः"—इत्यनेनास्य विकल्पः स्वीकृतः।

(७) "वयः" नास्त्येतत् ख. ङ. च पुस्तकेषु। तेषु पुनरस्यैव स्थाने "सुतः"—इति दृश्यते, टीकाकृतापि केचिदित्याद्युक्त्वाऽत्रमतान्तरतोक्ता। ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "सुतम्" इति। इतोऽनन्तरं "सुतः"—इत्यधिकम् छ पुस्तके। (९) "सीनम्" ग, छ।

(११) "धुमत्" ग, छ. "चुत्" C. D. F, छ। (१८) नैतद् दृश्यते क-पुस्तके।

(१९) "क्षद्मः" ख। (२८) नास्त्येतत् पदं ग. C. D. F पुस्तकेषु। ‡ 'इत्यन्नस्य' ग.।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१) अन्धः *। 'अन्धइत्यन्ननाम । आध्यानीयं भवति (निरु० ५,१)'—इति भाष्यम् । 'आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतिः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्' – इति स्कन्दस्वामी। आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नुडागमश्च धातोः। यद्वा; 'अद भक्षणे (अदा०प०)' इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् धश्च (उ० ४,२००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारस्यान्तादेशः। अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमत्ति । तथाच श्रुतिः – 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि (तै०उ० २,२)' —इति। 'अनित्यनेनान्धः'—इति क्षीरस्वामी। अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः। अनित्यन्नं हि प्राणनम्। "आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ०सं० २,६,१३,१)"—"इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः (ऋ०सं० १,१,१७,१)"—इति च निगमौ॥

(२) वाजः †। 'वज गतौ (भु०प०)'। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। 'अजिव्रज्योश्च (७,३,६०)' —इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः। तथाच तत्र न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वजेरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः'-इति। निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः। गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता। यदाहुः –'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति। यद्वा; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम्। 'दश धर्मान् विजानन्ति धृतराष्ट्रनिबोधनात्। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः'

* प० ४, २। निरु० ५, १. ९, ३६. ११, ९।

† प० १७। निरु० १०, २३. ११, १६ ;—१६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

—इति श्रीमहाभारतम् । सर्वत्रान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितिष्वेव मर्थो बोद्धव्यः । "सुतानां वाजिनीवसू (ऋ॰सं॰ १,१,३,५)"—अन्यत्र "वर्जं हवनस्यदं रथम् (ऋ॰सं॰ १,४,१२,१)"— इति च निगमौ ॥

(३) पयः * । व्याख्यातं रात्रिनामसु पयइत्यत्र (निरु॰ २,५)। यद्वा ; 'अय पय गतौ (भू॰आ॰)'—इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यन्नं । तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोष्य-लेह्य-चर्व्यभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन । जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै॰उ॰२,२)' – इति श्रुति । "पयस्वानग्न आगहि (ऋ॰सं॰ १,२,१२,३)"—"यदो मृतस्य पयसा पियानः (ऋ॰सं॰ १,५,२७,३)"— इति च निगमः ॥

(४) प्रयः † । व्याख्यातमुदकनामसु (११७पृ॰) । "उपप्रयोभिरागतम् (ऋ॰सं॰ १,१,३,४)"—"तुराय प्रयोन हमि स्तोमं माहिनाय (ऋ॰सं॰ १,४,१७,१)"—"प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा (ऋ॰सं॰ ८,६,२१,३)"— इति च निगमाः ॥

(४) श्रवः । 'श्रु श्रवणे (भू॰प॰)' । कर्मण्यसुन् । श्रूयते ह्यन्नं वर्ण्यमानं श्रवो यशः । तद्धर्मोत्ताच्छब्द्यं वा । "सत्यश्चित्र श्रवस्तमाः (१)"—"मर्त्तं दधामि श्रवसे दिवे दिवे (ऋ॰सं॰ १,२, १३,२)"—अभिश्रव ऋज्यन्तः (ऋ॰सं॰ ४,७,९,३)"—इति च निगमाः । "उप प्रयोभिरागतम् (ऋ॰सं॰ १,१,३,४)"–इत्यादिषु निरुक्त-टीकायां स्कन्दस्वामिना प्रयइत्यन्ननामित्युच्यते । तथाच 'अच्छिति श्रवः (ऋ॰सं॰ १,३,२०,४)'— इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये,

---

* प॰ १२. २,७। निरु॰ २,५।

† प॰ १० । निरु॰ ४. २४. ९, १०. १०, ११. ११, ९ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'अव इत्यन्ननाम'—इति स्पष्ट मुच्यते । निरुक्त-टीकायान्तूभयथा (निरु० १०,३) । अतः 'प्रयः'-'अवः'-शब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम् । तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृक्षः *। 'पृची सम्पर्के (रु०प०)'। औणादिके क्विपि धातोः कुगागमः। सम्पृक्तं हि तज्ज्ञातृभिः। पृच्यतिर्दानार्थ इति वा (अदा० आ०)। "वायो तव प्र पृञ्चती (ऋ०सं० १,१,३,३)"—इत्यादौ माधवेनोक्तम्। तत्र क्विपि बाहुलकान्न-लोपः। दीयते ह्यन्नमर्थिभ्यः। "त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् (ऋ०सं० १,३, ४,४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृक्षा अन्ननामैतत् पठन्ति। "पृक्षो भरन्त वाम् (ऋ०सं० ४,४,१२,३)"—इत्यादिषु बहुवचनान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्'-इति। "अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ०सं० १,५,१६,२)"—"पृक्षो वहतमश्विना (ऋ०सं १,४,२,६)"—इति च निगमौ। "त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे (ऋ०सं २,५,१८,१)"—इत्यादौ तु षष्ठेकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितुः †। 'पा रक्षणे (अदा०प०)'। 'कमिमनिजनिभायागापाहिभ्यश्च (उ० १,७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः। रक्षितव्यं ह्यन्नम्। प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च। "पितुं नु स्तोषम् (ऋ०सं २,५,६,१)"—"प्रमन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ०सं १,७,१२,१)"—इति निगमौ ॥

(७) वयः ‡। 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु (अदा०प०)'।

---

* परस्तात् १७। † निघ० ५, ३। निरु० ९, २४।
‡ निरु० ६, ४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

असुन्। गत्यादिसर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकभेदेन। 'वय गतौ (भू० आ०)' इत्यस्मादसुन् वा। "बृहदस्मै वयं इन्द्रो दधाति (ऋ० सं० २,१,१०,२)"—"परि ध्वंसमोमनं वां वयोगात (ऋ०सं० ५,५,१६,४)"—इति च निगमौ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः"* -इति पठन्ति। तत्र षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा०आ०)'। 'ततव्रातलातसुत'-इत्यादिना क्त-प्रत्ययः, षूञो ह्रस्वत्वञ्च निपात्यते। सूयते वृष्ट्या। "आदित्याज्जायते वृष्टि वृष्टे-रन्नं ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः ३,७६)। यद्वा; 'सु षु गतौ (भू०प०) '-इत्येतद्-विषयं निपातनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) सिनम्†। 'षिञ् बन्धने (स्वा०क्र्या०उ०)'। 'इण्सिञ्-दीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'। 'सिनाति भूतानि'-इति भाष्यम्। 'सिनाति बध्नाति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति'-इति, स्कन्द-स्वामी। सीयते अनेनेति वा। अन्नेन हि भृत्यादयो बध्यन्ते। "येनं स्मासिनं स्मानं भरथः सखिभ्यः (ऋ०सं० ३,४,९,१)"-इति निगमः॥

(९) अवः‡। 'अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यसाम-र्थ्ययाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (भू०प०)'। असुन्। धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकर्त्तव्यः। "अवत् ब्रह्मण्यवसा-गमत् (?)"—"अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ०सं० १,५,२५,४)"—इति निगमौ॥

(१०) क्षु। 'टु क्षु शब्दे (अदा०प०)'—'क्षि निवासगत्योः (तु०

---

* निरु० ५, १८;—२२। † प० ४, २। निरु० ५, ५।

‡ निरु० १०, ३३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प०)'। 'खनिशृभ्यां डिच्च उ० १,३२)'—इति विधीयमानो डित्-क्षु-प्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति । चूयते शब्द्यते स्तोतृभिः स्तूयते देवतात्वादन्नम् सूक्तादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन वा । "त्वं वाजस्य क्षुमतो रायईशिषे (ऋ०सं० २,५,१८,५)"—"आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् (ऋ०सं० ६,५,२७,१)"—इति च निगमौ ॥

(११) धासि। 'प्लुषिशुषिकुषिभ्यः क्सिः (उ० ३,१५१)'—इतिर्बाहुलकात् धात्रोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति । दीयतेऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा । "विदत्स्वर मा तनयाय धासिम् (ऋ०सं० १,५,१,३)"—अत्र 'धासिरन्ननाम, इह तु पयस आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) इरा । व्याख्यातं नदीनामसु (१४६ पृ० १८ प०) ॥

(१३) इळा*। ईड्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे, स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति। "तस्मा इळां सुवीरा मा यजामहे (ऋ०सं० १,३,२०,४)"—इति निगमः ॥

(१४) इषम्† । 'इषु इच्छायाम् (तु०प०)'। औणादिकः क्विप् । इष्यत इति । यद्वा ; इषु गतौ (दि०प०)' क्विप् । वेदे प्राचुर्येण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम् । "इषं स्तोतृभ्य आभर (ऋ०सं ३,८,२२,१)"—"अश्विना यज्वरीरिषः (ऋ०सं० १,१,५,१,)"—इति च निगमौ ॥

(१५) ऊर्क्‡ । 'ऊर्गित्यन्ननाम । ऊर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा (निरु० ३,८)'—इति भाष्यम् । 'ऊर्ज्जयति' प्रबलति

---

* पुरस्तात् १, १. पृ०१५ प०६ । † निरु० ६, २६. १०, २६. ११, १४ ;—२९ ।

‡ निरु० ३, ८. २७,—४३ ११, २९ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । 'पक्कमिति वा' पक्क-शब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्योपरि कृते रुगागमे चोर्गिति भवति । 'सुप्रवृत्तमिति वा' प्रवृत्ते र-शब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे कृते अकारस्योपरि रकि ऊत्वे च कृते ऊर्गिति भवति । सुवृत्तं हि तद्भवति मृदुत्वात्' इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः । * * * ।
'ऊर्ज्यते प्राण्यते जीव्यतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः । अत्र 'ऊर्ज बलप्राणनयोः (चु०प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप् । "यंसि त्मनमूर्जं न विस्वध चरध्यै (ऋ०सं० १,५,५,३)"—इति निगमः ॥

(१६) रसः* । व्याख्यातमुदकनामसु । "मह्ने यत् पित्र ईं रसं दिवे कः (ऋ०सं० १,५,१५,५)" इति निगमः ॥

(१७) स्वधा † । स्व-शब्दे उपपदे दधातेः (जु०उ०) 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । स्वेभ्यो दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा । "विश्वा हि माया असि स्वधा वः (ऋ०सं ४,८,२४,१)"—"आदह स्वधामनु (ऋ०सं० १,१,११,४)"—इति च निगमौ ॥

(१८) अर्कः ‡ ।

(१९) क्षद्म § । व्याख्यातमुदकनामसु (९५पृ०) । क्षुन्निवर्त्तनादिके स्वकार्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा

---

* पु० १, ११ । पृ० ८० प० ६ । निरु० ११, २५ ।

† पुरस्तात् १, १२ । पृ० १३५ प० ६ ।

‡ प० २०. ४, २ । निरु० ५, ४. ६, २३ । यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यातं न दृश्यते, परमष्टाविंशतिमहापुराणायामन्यगत्या सर्वपुस्तकैकमत्याचावीररौकर्त्तव्यमिवेति ।

§ पुरस्तात् १, १५ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

३ २उ ३ १ २ ३ १ २
हिंसतिऽनेनातिभुक्तेनेति वा 'अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि (सा०सं० आ० १,९)"—इति श्रुतिः। माधवपक्षे चदिरशनार्थः (सौ०), अश्यते बुभुक्षितः। "स्वादु चद्मापो वसतो स्योनकृत् (?)"—इति निगमः॥

(२०) नेमः*। 'णीञ् प्रापणे (भू०उ०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १,१३७)'। नमयति सुगतिं दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा॥

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति। तदा बाहुलका दभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्सञ्ज्ञाया अभावः। एवमेवास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणोक्तम्। यद्वा; मनिनि रूपसिद्धिः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(२१) ससम्†। 'सस स्वप्ने (अदा०प०)'। पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (उ ४,११८)। स्वपन्त्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्यातिनिद्रास्ति। "ससेन चिद्विमदायावहो वसु (ऋ०सं० १,४,९,३)" —इति निगमः॥

(२२) नमः। 'णमु प्रह्वत्वे (भू०प०)'। असुन्। उपनतं जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्, नमत्यनेन हेतुना तदन्त प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा। "प्र वो महे महि नमो भरध्वम (ऋ०सं० १,५,१,२)"—"एना वो अग्निं नमसा (ऋ०सं० ५ २,२१,१)"—इति च निगमौ॥

(२३) आयुः‡। अननं प्राणनमस्ति। "पाहि सदमिद् विश्वायुः (ऋ०सं० १,२,२२,३)"—इति निगमः॥

---

* पृ० ३, २६। निरु० ३, २०।
† पृ० ४, २। निरु० ५, ३। ‡ पृ० २, २।

N.28

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२४) सूनृता*। व्याख्यातमुदकनामसु (५८ पृ०)। सुष्ठु नयन्ति सुप्रयुक्तान् अर्थ्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा; शोभना नरः सुनरः 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'–इति दीर्घः, सूनृषु तायते विस्तीर्यते पुरुषेण, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। वा टाप्। "पुरुणीथे जरते सूनृतावान् (ऋ०सं० १,४,२१,७)"—अश्विना सूनृतावती (ऋ०सं० १,२,४,३)"—इति च निगमौ॥

(२५) ब्रह्म †। 'बृहि बृहि वृद्धौ (भू०प०)'। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० ४,१४१)'—इति मनिन्। परिवृढं भवति सर्वप्राणिभिः। सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपचीयमानत्वात्, स्वभावतो वा परिवृढं सर्वस्य जगतो भरणात्, वर्द्धन्तेऽनेन भूतानीति वा 'जातान्यनेन वर्द्धन्ते (तै०उ० २,२)'—इति श्रुतिः। "उप ब्रह्माणि वावतः (ऋ०सं० १,१,५,५)" इति च निगमः॥

(२६) वर्चः। 'वर्च दीप्तौ (भू०आ०)'। असुन्। दीप्तिकरं ह्यन्नं शरीरादेः। "तमा संसृज वर्चसा (ऋ०सं० १,२,१२,३)"—"सं माग्ने वर्चसा सृज (ऋ०सं १,२,१२,४)"—"आयुषा सह वर्चसा (ऋ०सं ८,३,२७,४)"—इति निगमाः॥

(२७) कीलालम्। 'कल गतौ (प०)'चौरादिकः,'कील बन्धने (भू०प०)', 'कील खण्डने (?)'। कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिनन्तदर्थः। कील खंडने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः। अपित्वा कीला जाठराग्नेर्ज्वाला, तां लाति 'कर्मण्यण् (३,२.१)'। "कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे (ऋ०सं० ८,४,२२,४)"—इति निगमः॥

---

* पु० १, ८। पृ० ५८ प० ५।

† प० १०। निरु० १, ८. १२, ३४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२८) यश: * । व्याख्यातमुदकनामसु (१२३पृ०) । यशो यशे-र्दीप्त्यर्थात् । कीर्त्तिकरं वेति माधव: । तदा वर्चस्वदर्थ: । "यशो न पक्वं मधुगोष्वन्तरा (ऋ०सं० ८,६,२,५)"—"तुविद्युम्न यशस्वता (ऋ०सं० ३,१,१६,६)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

आवयति(१) । भर्वति(२) । बभस्ति(३) । वेति(४) । वेवेष्टि(५) । अविष्यन्(६) । बप्सति(७) । भसथ:(८) । बब्धाम्(९) । ह्वरति(१०) । इति दशात्तिकर्माण: † ॥ ८ ॥

(१) आवयति ‡ । आङ्पूर्वात् वेते: (अदा०प०) 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभाव: । यद्वा ; 'वेञ् तन्तुसन्ताने (उ०)' भूवादि: ; अनेकार्थत्वात् धातूनामत्रात्तिकर्मत्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । "आ तु न: स वयति गव्यमश्व्यम् (ऋ०सं० ६,२,२,१०)"—इति निगम: ॥

(२) भर्वति § । भर्व हिंसायाम्' भूवादि: परस्मैपदी । पृथून्यग्नि रनु याति भर्वन् (ऋ०सं० ४,५,८,२)"—"तेन सूभर्वं शतवत् सहस्रम् (ऋ०सं० ८,५,२०,५)"—इति निगमौ ॥

(३) बभस्ति ‖ । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो:' जुहोत्यादि: परस्मैपदी । "हरी इवान्धांसि बप्सता (ऋ०सं० १,२,२६,२)"—इति निगम: ॥

---

* पुरस्तात् १, १२ । पृ० १२३ प० ८ ।

(१०) "ह्वयति" ग. C. D. F. छ । † "इत्यत्तिकर्माण: " ग ।

‡ प० १४ । निरु० १, १४. १०, २०. ११,१८ ।

§ निरु० ६, २३ । ‖ निरु० ५, १२; १२ ८, ३६ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(४) वेवेष्टि *। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२,४,७५)'। "स्वतेदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्या परिवेविष्टि-(?)"—यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि (?)"—"मरुतः परिवेष्टारः (?)"—इति च निगमाः। प्रयोजकव्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति †। वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी। "वीतं पातं पयस उस्रियायाः (ऋ०सं० २,२,२३,४)"—इति च निगमः ॥

(६) अविष्यन् ‡। अवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन लृट्; लृटः सद्वा। त्वमविष्यन्नतसेषु तिष्ठति (ऋ०सं० १,४,२३,२)"—इति निगमः। अत्र च 'अविष्यन्तिकर्म्मा भक्षयन्नित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तस्मादविष्ठादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) बप्सति §। भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)'—इत्युपधालोपे रूपम्। "दद्भिर्वनानि बप्सति (ऋ०सं० ६,२,२८,२)"—इति निगमः ॥

(८) भसथः ‖। भसेर्लट् थसि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुर्न भवति। "न देवा भसथश्चन (ऋ०सं० ४,८,२५,४)"—इति निगमः ॥

(९) बब्धाम् ¶। भसेर्लेटि तसस्तामि श्लौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचनान्तत्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वान्न. 'घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)'—इत्युपधालोपः। 'झलो झलि (८,२,२६)'—इत्यादिसूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप

* पु० २, ६। पृ० २०७ प० १६।
† पु० २, ६। पृ० २०७ प० ६। ‡ पु० अत्रैव १। पृ० २१९।
§, ‖, ¶, पुरस्तात् अत्रैव ३। पृ० २१९।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति पत्ते 'झलोझलि (८,१,१६)' इति सलोपः, भस्त्वजश्त्वे। बव्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं मृग्यम्। * * *। "बव्धां ते हरीधाना (?)'—इति निगमः॥

(१०) ह्वरति। 'ह्वृ कौटिल्ये' भूवादिः परस्मैपदी। "अपामतिष्ठद्धरुणह्वरन्तमः (ऋ०सं० १,४,१८,५)"—"उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ०सं० १,५,२,१)"—इति निगमौ॥

इति दशाप्तिकर्माणः॥ ८॥

ओजः(१)। वाजः(वा) पाजः(२)। शवः(३)। तरः(४)। तवः(५)। त्वक्षः(६)। शर्द्धः(७)। बाधः(८)। नृम्णम्(९)। तविषी(१०)। शुष्मम्(११)। शुष्णम्(१२)। शूषम्(१३)। दक्षः(१४)। वीळु(१५)। च्यौत्नम्(१६)। सहः(१७)। यहः(१८)। वधः(१९)। वर्गः(२०)। वृजनम्(२१)। वृक्(२२)। मज्मना(२३)। पौंस्यानि(२४)। धर्णसिः(२५)। द्रविणम्(२६)। स्यन्द्रासः(२७)। शम्बरम्(२८)। इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि *॥ ९॥

(१) ओजः †। व्याख्यातमुदकनामसु (११९पृ०)। उब्जत्यनेन,

---

(५) "तवः" ख।
(६) "त्वचः" ग. C.D. F, छ। (९) "नृम्णम्"-इति छ।
(१५) "वीळु" ग.C. D. F। (१६) "बधः"—इति छ।
(२२) "विट्" ग।
(२५) "धर्णसि" ङ.-च-पुस्तकयोरन्यत्र। "धर्णसिः"—इति छ।
* "इति बलस्य" ग। † पुरस्तात् १, १२। पृ० ११९ प०८।

5081

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बलवत्सन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रुन्। बर्हतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्हते व्यायामादिना। इमावर्थान्तरावपि ग्रहार्थेषु बोद्धव्यौ। 'उर्वधिकम्'—इति माधवः। हिंसन्तेऽनेन शत्रवो वा। 'उषेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः। असुनि गुणः। ओषति दहति शत्रून्। "ओजसो जातमुतमन्य एनम् (ऋ०सं० ८, ३,४,३)"—"वसूनि जाते जनमान ओजसा (ऋ०सं० ६,७, ३,३)"—इति निगमौ॥

(२) वाजः *। व्याख्यातमन्ननामसु (२११पृ०)। गच्छन्त्यनेन शत्रून् प्रति जिगीषवः। गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन। इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'वाजोबलं, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति। 'परिवाजेषु भूषथः (ऋ०सं० ३,१,१२,४)"—इति निगमः॥

(वा) पाजः†। 'पा रक्षणे (अदा०प०)'। 'पातेर्जुट् च'-इत्यसुन् बलेन हिंस्यते सर्वम्। 'कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० २,४,२३,१)"—इति निगमः। 'समिद्धस्य रुशदर्शि पाजः (ऋ०सं० ३,८,१२,२)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामिति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषथः (ऋ०सं० ३,१,१२,३)' इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ०सं० १,५,७,१,)'—इत्यत्र, 'अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ०सं० १,४,११,१)' - इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते। अतो वाज-

---

* पु० २, ७। पृ० २११ प० १३।

† पु०२, ७। पृ० २११ प०१३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम् ; तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिरधीयताम् ॥

(३) शव: * । व्याख्यातमुदकनामसु (११८पृ०)। "मा मेम - शवासस्पती (ऋ०सं० १,१,२१,२)"—इति निगम: ॥

(४) तर: । 'तॄ प्लवनतरणयो: (भू०प०)'; असुन्। तरत्यनेन आपदम्। "यावत्तरो मघवन् यावदोज: (ऋ०सं० १,३,३,२)"—इति निगम: ॥

(५) तव: । तवतिर्वृद्ध्यर्थ: ; असुन्। "अपादमिन्द्र तवसा जघन्थ (ऋ०सं ३,२,२,३)"—"योगेयोगे तवस्तरम् (ऋ०सं० १,२,२९,२)" —इति च निगमौ ॥

(६) त्वक्ष: । 'तक्ष् तनूकरणे (भू०प०)'; असुन्। तनूक्रियन्ते तेन शत्रव: । "स प्र रिक्वा त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च (ऋ० सं० १,७, १०,५)"—इति निगम: ॥

(७) शर्ध: । 'शर्धतिरुत्साहार्थ:'—इति स्कन्दस्वामी ; असुन्। शत्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात्। 'अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसम् (ऋ०सं० ४,३,१५,६)" - इति निगम ॥

(८) बाध: † । बाधृ विलोडने (भू०आ०); 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)' – इति घञ्। बाध्यतेऽनेन शत्रव: । निगमोऽन्वेषणीय: ॥

(९) नृम्णम् ‡ । 'नृम्णं * * * नॄन् नतम् (निरु० ११,९)'—

---

* पृ० १, १२ · पृ० ११८ प० १२ ।

† निरु० ९, १५. १०, ९ ।

‡ प० १० । निरु० १०, १०. ११, ९ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति भाष्यम्। नॄन् शत्रुभूतान् प्रति नमति ; स्वार्थो वा नमिः,नमयति प्रह्वीकरोति'–इति स्कन्दस्वामी। 'इन्द्रं नृम्णं हि ते शवः (ऋ० सं० १,५,२८,७)'—इत्यत्र ऋक्भाष्ये–'यस्माच्छत्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्'—इति। स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ नमन-शब्दयोः वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम्। 'अग्नौ नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ऋ०सं० ८,१,६,१)" –"महिश्रवस्तुविनृम्णम् (ऋ०सं० १,२,२७,१)"– इति च निगमौ॥

(१०) तविषी*। तविः सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः। तवेष्टिषन् प्रत्ययः। टित्वात् ङीप्। कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः (ऋ०सं० १,२, ६,४)"—"युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (ऋ०सं० १,३,१८,२)"—इति निगमौ॥

(११) शुष्मम्†। 'शुष शोषणे (दि०प०)'। 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १,१४१)'—इति मन् प्रत्ययः। शुष्यत्यनेनारिः। "शुषिः प्रीणनार्थः—इति माधवः। प्रियं हि बलम्। 'शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतः (निरु० २,२४)'—इति भाष्यम्। 'परस्परमायोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतीत्यर्थः' – इति स्कन्दस्वामी। तत्र शोषयतेर्मनिन् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः'—इति लुक्। "शुष्मा इन्द्रमवाता अह्रुतप्सवः (ऋ०सं० १,४, १२,४)"—"यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ०सं० २,६,७,१)"—इति निगमौ॥

---

* निरु० ९,२५।

† निरु० २, २४. ३, २१. १०, १०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१२) शुष्णम् * ।

(१३) शूषम् † । 'शुष शोषणे (दि०प०)' । 'पूषमुषकलुषका-रूषशैलूषादयः'—इत्यादिग्रहणात् 'उषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति'—इति दण्डनाथ-वृत्तिः । ऊषप्रत्ययश्चेष्टिलोपश्च निपात्यते शुष्मवदर्थः । "इन्द्राय शूष मर्चति (ऋ० सं० १,१,१८,५)"—इनतमः सत्वभिर्यो॑ह शूषैः (ऋ० सं० ३,३,१३,२)"—इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः ‡ । 'दक्ष शैघ्र्ये च (भू०आ०)' चकाराद् वृद्धौ । 'दक्ष गतिहिंसनयोः (चु० ध० प०)' । 'दक्षातिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी । असुन् । शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंस्यन्ते वाऽनेन शत्रवः, प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये । "मित्रं हुवे पूतदक्षम् (ऋ० सं० १,१,४,२)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दक्ष इति सकारान्तं बलनाम' । अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् । "जज्ञाना पूतदक्षसा (ऋ० सं १,२,८,४)"—इति निगमः ॥

(१५) वीळु । वीलयति सस्तम्भकर्मा । 'भृमृशीत्वचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकादस्मादपि भवति । संस्तब्धो दृढो भवति अनेन, संस्तभ्यन्ते ऽनेन शत्रव इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) च्यौत्नम् । 'च्युङ् गतौ (भू० आ०) । * * * । अन्तर्णीतण्यर्थो वा । च्यवन्ति च्यावयन्ति शत्रूननेन राज्यात् ।

---

* निरु० ३, ११. ५, १६ ६, १९।

† प० ३, ६।

‡ निरु० ११२, ३. १९, ३६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"प्रच्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८,१,८,६)"—इति निगमः ॥

(१७) सहः *। 'षह मर्षणे (भू० आ०), छन्दस्यभिभवार्थ.। असुन्। सहत्यनेन शत्रून्। "ये सहांसि सहसा सहन्ते (ऋ० सं० ५,१,८,४)"—इति निगमः ॥

(१८) यहः †। व्याख्यातमुदकनामसु (११९पृ०)। प्राप्यते आह्वयते वानेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वधः ‡। 'हन हिंसागत्योः (भू० प०)। 'हनश्च वधः (३,३,७,६)'—इत्यप्। हन्यतेऽनेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) वर्गः। (२१) वृजनं §। (२२) वृक्। 'वृजी वर्जने (रु० प०)'। घञ्। 'कृपृवृजिमन्द्रिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २,७६), 'क्विप् च (३,२,७६)'। वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः। "जरयन्ती वृजनं यद्दीयते (ऋ० सं० १,४,३,५)"—प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिरा (ऋ० सं० ४, २, २३, १)"—इति च निगमौ॥ माधवस्तु- 'मध्यादारभ्य तु वृजन वर्त्तते बलयुद्धयोः। "वृजनेन वृजिनान्त्सम्पि- पेष (ऋ० सं० ३,२,१६,१)"—"त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १,५,४,३)"—"जरयन्ती वृजनं (ऋ० सं० १,४,३,५) तु वर्त्तते उपद्रवे'—इति। तदान्वेषणीयौ निगमौ ॥

(२३) मज्मना। 'टु मस्जो शुद्धौ (तु० प०)। औणादिको मनिन् (उ० ४,१४०)। 'झलां जश् झशि (८,४,५३)', जुत्वम्,

---

* पु० १, १२। पृ० ११८ प० ७।

† पु० १, १२। पृ० ११६ प० ५।

‡ प० २०। § प० ६, २१। निरु० ५, २८।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तृतीयैकवचनम् । मज्ययति शत्रून् । "नाभा पृथिव्याभुवनस्य मज्मना (ऋ० सं० २,२,१२,४)"—"स इध्महानि समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १,४,१६,५)"–"वि रोदसी मज्मना बाधते शव: (ऋ० सं० १,४,१०,५)"– इति निगमा: । निगमेषु तृतीयैकवचनान्तस्य प्रायशोदर्शनात् तदन्त: पठित: ।

(२४) पौंस्यानि * । 'पुंस अभिवर्द्धने (प०) चुरादि: । 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्य: । "पौंस्यानि नियुत: सश्चुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४,७,८,३)" —"यस्मिन् विश्वानि पौंस्या (ऋ० सं० १,१,१०,४)"—"महन्तदस्य पौंस्यम् (ऋ० सं० १,५,३०,५)"– इति निगम: ॥

(२५) धर्णसि । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)' । "सानसिवर्णसिपर्णसि (उ० ४,१०४)"—इत्यसि-प्रत्ययोनुमागमोऽपि निपात्यते गुण: । ध्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीय: ॥

(२६) द्रविणम् † । 'द्रु गतौ (भू० प०)' । द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २,५२)' । "समो ददातु द्रविणम् (?)"—इति निगम: ॥

(२७) स्यन्द्रास: । 'स्यदि किञ्चिचलने (भू० आ०)' । 'अन्भ्रन्ध्रसिलिन्ध्रेध्रपुंड्रतीव्रशीघ्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादय:'- इति रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् जसेरसुक् (७,१,५०) । स्यन्दतेऽनेन शत्रून् । निगमोऽन्वेषणीय: ॥

---

* प० १७ ।

† प० १० । निरु० ८, १ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२८) शम्बरम् *। व्याख्यातमुदकनामसु (१३२पृ०)। संव्रियतेऽनेन शत्रुः, संवृणोति वा तत्वत आपदम्। शमनमुपद्रवाणा मुत्कृष्टं च युद्धादौ, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा। बलाधिदेवताह्यीन्द्रः। 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७,१०)'—इति भाष्यम् निगमोऽन्वेषणीयः॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि॥ ९॥

मघम्(१)। रेक्णः(२)। रिक्थम्(३)। वेदः(४)। वरिवः(५)। श्वात्रम्(६)। रत्नम्(७)। रयिः(८)। क्षत्रम्(९)। भगः(१०)। मीळ्हुम्(११)। गयः(१२)। द्युम्नम्(१३)। इन्द्रियम्(१४)। वसु(१५)। रायः(१६)। राधः(१७)। भोजनम्(१८)। तना(१९)। नृम्णम्(२०)। बन्धुः(२१)। मेधा(२२)। यशः(२३)। ब्रह्म(२४)। द्रविणम्(२५)। श्रवः(२६)। वृत्रम्(२७)। वृतम्(२८)। इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि †॥ १०॥

---

* पु० १, १०। पृ० १३२ प० १६। (११) "मीह्लम्" क।

(१२) "गयः। नृम्णम्। द्युम्नम्"—इति, "तना। बन्धुः"—इति च ग. C. D. F, छ।

(२५) इतोऽनन्तरं "शवः"—इत्यधिकं ग, छ।

(२८) "कृतम्"—इति ग. iid। "वित्तम्"—इति च टीकाकृता दृष्टमत्र क्वेषुचित्, परं न तत्सम्मतम्।

† "इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि" च०। "इति धनस्य" ग०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१) मघम् *। मंहतिर्दानकर्मा (प० ३,२०,१०)। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८ वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात् क-प्रत्यये पृषोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारश्च। दीयतेऽर्थिभ्यः। "तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् (ऋ०सं० ७,२,२३,५)" —"यदिन्द्र दक्षिणा मघोनी (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति निगमौ॥

(२) रेक्णः †। 'रिचिर् विरेचने (रु० उ०)'। 'रिचे धने घिच्च (उ० ४,१९४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, घित्त्वात् 'चजोः कुघिण्यतोः (७,३,५२)'—इति कुत्वम्। 'रेक्ण इति धननाम, रिच्यते प्रयतः (निरु० ३,२)'—इति भाष्यम्। रिच्यते अवतिष्ठते प्रयतः म्रियमाणस्य धनं धनिना सह न म्रियत इत्यर्थः। 'रेक्णोधनं रिचेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। प्रेर्यतेऽनेन दत्तेन भृत्यादिः कर्मसु। "त्वाहं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १,२,३४,४)" "परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः (ऋ०सं० ५,२,६,२)"—इति च निगमौ॥

(३) रिक्थम् ‡। रिचेः (रु०उ०) 'पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उ० २,६)'—इति थक्। पूर्ववदर्थः। "न जामये तान्वोरिक्थमारैक् (ऋ० सं० ३,२,५,२)"—इति निगमः॥

(४) वेदः। 'विदॢ लाभे (अदा०प०)'। असुन्। विदन्त्येतत्,

---

* निरु० १, ७. ४, १७ ५, १६।

† निरु० ३, २। ‡ निरु० ३, ६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लभ्यते वाऽनेन धर्मादिः। "होतारं विश्ववेदसम् (ऋ० सं० १,१,२२,१)"—इति निगमः॥

(५) वरिवः। 'वृञ् वरणे (स्वा०उ०)', अस्माद् यङ्लुगन्तात् असुनि बाहुलकादिलोपः। भृशं व्रियते, वरिवसो हेतुत्वद्वा वरिवः 'वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयोयद्यदुत्तरम् (२,१३६)'—इति मनुः। "युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ (ऋ० सं० १,४,२५,५)"—"अंहोराजन् पूर्वकः (ऋ० सं० १,५,५,२)"—इति निगमौ॥

(६) श्वात्रम् *। आशुशब्द उपपदे 'अत सातत्यगमने (भू०प०)'—इत्यस्मात् 'आदित्यश्चिदसि'–इति क्तप्रत्ययः; पृषोदरादित्वेन आशुशब्दस्य व्युत्पत्स्यते; यणादेश-सवर्णदीर्घौ। आशु अतति आशु गच्छति; चञ्चलं हि धनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) रत्नम् †। 'रमु क्रीडायाम् (भू०आ०)', 'रमेस्त च (उ० ३,१२)'—इति न-प्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः। रमणीयं हि तत्। 'रमन्तेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी। 'वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः'—इति श्रुतिः। "धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् (ऋ० सं० ४,६,८,५)"—"होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १,१,१,१)"—इति निगमौ॥

(८) रयिः ‡। व्याख्यातमुदकनामसु (१२८पृ०)। गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन तृप्तिं भोगसाधनत्वाद्, यशो वाऽऽदत्ते,

---

* प० २, १०. ४, २। निरु० ५, ३। † निरु० ७, १५।
‡ पु० १, १२। पृ० १२८ प० ३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीयते ऽर्थिभ्य इति वा। 'अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १, १, १, ३)" - इति निगमः ॥

(९) क्षत्रम् *। व्याख्यातमुदकनामसु (१२० पृ०)। पूर्वजन्म-सुकृतवशेन तद्धति स्थिरं भवति, गट्छ्यते उपभोगसाधनत्वात्, हिनस्ति दारिद्र्यम्। गतावपि शब्दवदर्थः। क्षतात् पापात् त्रायते। क्षत्रशब्दात् त्रायतेश्च पृषोदरादित्वात् क्षत्त्रम्। धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते। "न हि ते क्षत्त्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १,२,१,१)"— "सुक्षत्रासो रिशादसः (ऋ० सं० १,१,३६,५)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भगः †। 'भज सेवायाम् (भू०उ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)', 'चजोः कुघिण्ण्यतोः (७,३,५२)'। भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः। यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान्। भगशब्दः पुंल्लिङ्गोधनवचनः। "शिक्षास्तोतृभ्यो मातिधग्भगो नः (ऋ० सं० २,६,६,६)"—"यद्वित—स्योभगः (?)"—इति निगमौ ॥

(११) मीळ्हुम् ‡। 'मिह सेचने (भू०प०)'। * * *। ढत्व-चर्त्व-ष्टुत्व-ढलोप-दीर्घाः, ळ्हकार-भावश्च। सिच्यतेऽर्थि-भ्योदातृभिः। 'सहस्रमीळ्हुष्टमशिवानमा ? इत्यत्र भट्टभास्कर-मिश्रभाष्येऽपि 'मीळ्हु इति धननाम'—इति दृश्यते। ततो निष्कृत्य उकारान्तनिगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात्

---

* पु० १, ११। पृ० १२० प० ८।

† प० ५, ६। निरु० १, ७. ३, १७. ६, ३१. ९, ३१. १२, १३।

‡ प० १७।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उकारान्ताकारान्तद्वयोरपि स्वीकारोऽस्माकम्। "रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५,१,७,३)"—"तां आ रुद्रस्य मीळ्हुषः (ऋ० सं० ५,४,२८,५)" इत्यादौ निर्वाहकृच्छ्रत्वात् "मीळ्हुम्"—इति पठितव्यमिति केचिदाहुः। अन्ये तु "मीळ्हः" इति सकारान्तमपि * * *। तेषां मीळ्हांसमिति निर्वाहः। उभयेषामपि "सहस्र मीळ्हे (ऋ० सं० १,७,३४,५)"—इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः। बहुश्रुतम निर्णयः॥

(१२) गय *। व्याख्यातमपत्यनामसु (१८१पृ०)। इहापि तदर्थः। गीयते स्तूयते होतृभिः। "अपचद्दाशुषे गयम् (ऋ० सं० १,५,२१,२)—इति निगमः॥

(१३) द्युम्नम् †। 'द्युम्नसुम्ननिम्न'—इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)'—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते। तेन तद्वान्। दीप्यते द्युम्नम्। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'—इति क्षीरस्वामी। अत्र धातोर्मगागमो निपात्यते। "द्युम्नं सहस्रसातमम् (ऋ० सं० १,१,१८,३)"—"द्युम्ना वाजेभिरागतम् (?)"—इति च निगमौ॥

(१४) इन्द्रियम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५,२,९३)'—इति घ-प्रत्ययान्तमन्तोदात्तं निपात्यते। इन्द्रः—'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', परमैश्वर्ययुक्त उच्यते। इन्द्रस्य लिङ्गम्। धनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यज्यते। अत्र

---

* प० २। पृ० १८१ प० ४।

† प० ४, २। निरु० ५, ५।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

षष्ठी, समर्थात्; लिङ्गार्थे घञ्। यद्वा; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम्। यद्वा; इन्द्र आत्मा, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम्। इन्द्रजुष्टं वा; आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः। इन्द्रदत्तं वा; इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्त्रुपदत्तम्। सृष्ट-जुष्ट-दत्तार्थेषु तृतीया समर्थात्। 'दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्‌राष्ट्र इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८,५,४)"—इति निगमः॥

(१५) वसुः * रात्रिनामसु "वस्वी"—इत्यत्र व्याख्यातम्। वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम्। * * *। "अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—इति निगमः॥

(१६) रायः †। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'रातेर्डैः (उ० २, ६२)'। जस्। दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन पुण्येन। "अनामृणः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १, ३, १, १)" इति निगमः॥

(१७) राधः ‡। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)'। असुन्। 'राध्नुवन्ति साध्नुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्'—इति स्कन्दस्वामी। राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा। राधिर्हिंसार्थोऽपि। हिनस्ति दारिद्र्यम्। 'राध इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १, १, १७, ५)"—'राधस्तन्नो विदद्वसो (ऋ० सं० ४, २, १०, १)" —इति निगमौ॥

---

* पृ० १, ७। पृ० ४८ प० ४।

† निरु० ३, २, ४, ७। ‡ निरु० ४, ४, ११, २४।

CC-0. Agamnigam Digital Preseyation Foundation, Chandigarh

(१८) भोजनम् * । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु० प०)', ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)' - इति । यद्वा ; अभिमतार्थं भवति भुज्यते तद्वद्भिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पाल्यतेऽनेन वा । "शत्रूयताम् भरा भोजनानि (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)" —"मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः (ऋ० सं० १, ७, १८, ३)"—इति निगमौ ॥

(१९) तना । 'तनु विस्तारे (त० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १३४) । तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम् । तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्याकारः । विह्वयन्ते तना गिरा (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)'—"आ वो मक्षू तनाय कम् (ऋ० सं० १, ३, १९, २)"—इति निगमौ ॥

(२०) नृम्णम् † । व्याख्यातं बलनामसु (२२३ पृ०) । नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वसु । 'हस्ते दधानो नृम्णा विश्वानि (ऋ० सं० १, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः ‡ । 'बन्ध बन्धने (क्र्या० प०)' । "शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च'—इति उ-प्रत्ययः बध्नात्यनेन भृत्यादीन् । यद्वा ; बन्धुरिव बन्धुः । "अबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

* निरु० ४, ५ ।

† पु० ६ । पृ० २२३ प० २० । ‡ निरु० ४, १ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२२) मेधा *। 'मिधृ मेधृ सङ्गमे च (भू० उ०)' चकारात् हिंसामेधयोश्च । 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं तद्दता, हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः 'घ्नन्ति चैवार्थकारणात्'—इति महाभारतम् । यद्वा; मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धार्यते । तत्र मति-शब्दे उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)"—इति कः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) मतिशब्दस्य मे-भावः । मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२३) यशः †। व्याख्यातमन्ननामसु (२१९ पृ०)। "उत त्या मे यशसा श्वेतनायै (ऋ० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्म ‡। व्याख्यातमन्ननामसु (२१८ पृ०)। वर्द्धन्तेऽनेन धर्मादयः, बृंहकं वा भोगानाम् । "अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्या (ऋ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम् §। व्याख्यातं बलनामसु (२२७ पृ०)। रयिवदर्थः । "त घा यजन्त द्रविणं समस्मै (?)"—इति निगमः ॥

(२६) श्रवः ‖। व्याख्यातमन्ननामसु (२१२ पृ०)। "अग्ने

* निरु० ३, १९ ।

† पु० १, १२ । पृ० १२१ प० ८ ।

‡ पु० ७ । पृ० २१८ प० ७ ।

§ पु० ९ । पृ० २२७ प० १४ ।   ‖ पु० ७ । पृ० २१२ प० १५ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पृथुश्रवो वृवृत (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—"वृहच्छ्रवा असुरो-बर्हणाकृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)"—इति निगमौ ॥

(२७) वृवम् *। व्याख्यातं मेघनामसु (७७ पृ०)। आच्छादयति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात्। गत्यर्थे रयिवदर्थः। वृञो ब्रह्मवदर्थः। 'वृषं पुरुकुत्साय रन्धीः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"- इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामिना 'वृतं धननाम'—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि "वित्तम्"—इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृतम्। 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० प०)'। 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च वा (उ० ३, ८७)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्त-प्रत्ययः। सम्भज्यते सर्वैः। "वृतञ्चयः सहुरिर्विक्ष्वारितः (ऋ० सं० २, ६, २७, ३)"—इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या(१)। उस्रा(२)। उस्रिया(३)। अही(४)। मही(५)। अदितिः(६)। इळा(७)। जगती(८)। शक्करी(९)। इति नव गोनामानि † ॥ ११ ॥

(१) अघ्न्या ‡। 'अहन्तव्या भवतीत्यघघ्नीति वा (निरु० ११, ४३)'—इति भाष्यम्। अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अह-

* पु० १, १०। पृ० ७७ प० १८।

(३) उस्रिया-इति ख। (६) 'अदितिः" ङ, छ।

† इति नवाम्। ‡ प० ५, ५। निरु० ११, ४३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्तया। अघ शब्दे नञि वा उपपदे हन्तेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते। 'नहि मे अस्त्यघ्न्या (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)"—"अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)"— इति निगमौ॥

(२) उस्रा *। व्याख्यातं रश्मिनामसु (३९ पृ०)। वसति क्षीरादि हविरस्याम्। 'उस्रियेति। गो–नामोत्स्राविणोऽस्यां भोगा उस्रेति च'—इति (निरु० ४, १९) भाष्यम्। 'उत्स्राविणोऽस्यां भोगास्ते ऊर्द्ध्वं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण'—इति स्कन्दस्वामी। "मयोभू वातो अभिवातूस्राः (ऋ० सं० ८, ८, २७, १)"—"उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)" इति च निगमौ॥

(३) उस्रिया †। उस्र-शब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घ। अर्थः पूर्ववत्। "अविन्द उस्रिया अनु (ऋ० सं० १, १, ११, ५)"—'समुस्रियाभि र्वावशन्त नरः (ऋ० सं० १, ५, १, ३)"—इति च निगमौ॥

(४) अही ‡। अहिशब्दो व्याख्यातो मेघनामसु (७४पृ०) 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'-इति ङीप्। गम्यतेऽनया क्षीरादि हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्; अंहति शृङ्गादिना मनुष्यान्, न हन्तव्या वा। निगमो ऽन्वेषणीयः। "इन्द्रेण्यासो अह्यो २

---

* पुरस्तात् १, ५। पृ० ३९ प० १४।

† निरु० ४, १९।   ‡ प० २, ३०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नवारव: (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) मही *, (६) अदितिः †, (७) इळा ‡। व्याख्यातानि पृथिवीनामसु (१३-१४-१५ पृ०)। तत्र द्यतेः क्तिनि, द्यति-स्यति (४, ७, ४०)'—इतीत्वे दितिः ; नञ्-समासः। इत्य-दिति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः। मह्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा। मह्यन्तेऽनया देवाः पय आदीनां हविषां तदायत्तत्वात्। "देवाश्च याभिर्यजते ददाति च (?)" —इति श्रुतिः। पुनः पुनः दुह्यमनापि न क्षीयते। न द्यति, अखण्डनीया वा। ईड्यते स्तूयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया। गम्यते तदर्थिभिरिति वा। 'महीनां पयोसि (य० वा० सं० ४, ३)"—इति, "अदित एहि सरस्वत्येहि (य० वा० सं० ३८, २)"—इति, "मिमिक्षा समिळाभिरा (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)"—"इडे रन्ते हव्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४३)"—इति च निगमाः ॥

(८) जगती §। मनुष्यनामसु "जगतः"—इत्यत्र व्याख्या-तम् (१८१ पृ०)। शत्र। 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्। गम्यते तदर्थिभिः। जगत्या छन्दसा आहार्यत्वाद् अत्राहार्या-हरणयोरभेदेन वा जगती। "जगता हि पशवो जगती हि

---

* पु० १, १। पृ० १३ प० १६।

† पु० १, १। पृ० १४ प० १८।

‡ पु० १, १। पृ० १५ प० ९।

§ पु० ३, । पृ० १८१ प० ९।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तामनाहरत् (?)"—इति हि ब्राह्मणम् । "जागताः पशवः (ऐ० ब्रा० ४, १; ३)"—इति च । 'समोषधयोरसेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)"—इति निगमः * ॥

(९) शक्करी † । व्याख्यातं बाहुनामसु (१९८ पृ०) । शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम् । शक्करीशब्दसम्बन्धादभेदेन वा शक्करी । "पशवो वै शक्वर्यः पशूनेवावरुन्धते (?)"—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते(१) । हेळते(२) । भामते(३) । हृणीयते(४) । भ्रीणाति(५) । भेषति(६) । दोधति(७) । वनुष्यति(८) । कम्पते(९) । भोजतः(१०) । इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ‡ ॥ १२ ॥

(१) रेळते । अयं नैरुक्तो धातुः । 'अरेळता मनसा देवानां पतित् (?)"—इति निगमः ॥

(२) हेळते । 'हेडृ अनादरे क्रोधे च' भूवादिरात्मनेपदी । "अहेळमानोररिवां अजाश्व (ऋ० सं० २, २, २, ४)"—"अहेळमानो वरुणेह बोधि (ऋ० सं० १, २, १५. १)"—इति निगमौ ॥

---

* ऋ० सं० २. २, २७. ५ द्रष्टव्योऽपरनिगमः । † पृ० ४ । १० १९८ पं० ६ ।

(४) "भृणीयते" कालिरिक्तेषु सर्वत्रैव । ‡ "इति क्रोधस्य" ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३) भामते। 'भाम क्रोधे' भूवादिरात्मनेपदी। "देव जुष्टोच्य्ते भामिनेगीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)"—"स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)"—इति निगमौ॥

(४) हृणीयते। 'हृणीङ् रोषे वैमनस्ये च' कण्ड्वादिः। "पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)"—"हृणीयमानो अप हिमदैयेः (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)"—इति निगमौ॥

(५) भ्रीणाति। 'भ्री भये' क्र्यादिः परस्मैपदी। अनेकार्थत्वात् क्रुध्यतिकर्मा। एवमुत्तरत्रापि। "एनः कण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति (ऋ० सं० २, ७, १०, २)"—इति निगमः॥

(६) भ्रेषति। 'भ्रेषु चलने' भूवादिः स्वरितेत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) दोधति। नैरुक्तोधातुः। "इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः (ऋ० सं० १, ५, २९, ५)"—इति निगमः॥

(८) वनुष्यति *। 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५, २)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी–वनोतेः कण्ड्वादिप्रक्षेपात् यक्–प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः'—इति। निगमोऽन्वेषणीयः †॥

(९) कम्पते। 'कपि चलने' भूवादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः।

---

* प० ४, २। निरु० ५, २।

† "दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति (ऋ० सं० ५, ६, २, १)"—इति निगमं गृहाण।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१०) भोजते । 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी । 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः(१) । हरः(२) । घृणिः(३) । त्यजः(४) । भामः(५) । एहः(६) । ह्वरः(७) । तपुषी(८) । जूर्णिः(९) । मन्युः(१०) । व्यथिः(११) । इत्येकादश क्रोधनामानि † ॥ १३ ॥

(१) हेळः । हेलतेः भावे असुन् । "देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः (ऋ० सं० ३, ४, १२, ४)"—इति निगमः ॥

(२) हरः ‡ । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' असुन् । हरति कृत्याकृत्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम् ; दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः § ॥

(३) घृणिः ‖ । ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६७पृ० १३पं०) । घरत्यनेन स्वेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा ; क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि

---

* ऋ० सं० १, ५, १८, ३. द्रष्टव्यः ।

(३) "घृणि." सर्वत्र कातिरिक्तेषु ।

(६) एहः—इति क । (७) "वरः" C. D. F, क ।

† "इति क्रोधस्य" ग ।

‡ पु० १, १७ । पृ० १६७ पं० १० ।

§ ऋ० सं० ८, ४, ९, ५.—ऋ० सं० ८, ८, १६, २.—इमे ऋचौ विचार्ये ।

‖ पु० १, ९ । पृ० ६२ प० ७ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रसिद्धः। "आहृंणि संसंचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति निगमः। "मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इत्यत्र भाष्ये 'हृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते'—इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः। 'त्यज हानौ (भू० प०)'। असुन्। त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः। "क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्"—इति हि महाभारतम्। "महश्चिदसि त्यजसो वरूता (ऋ० सं० २,४,८,१)"—"किं देवेषु त्यज एनश्च कर्थ (ऋ० सं० ८, ३, १४, ७)"—इति निगमौ ॥

(५) भामः। भामतेर्भावे घञ्। यद्वा 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७)'—इति मन्। दीप्यते तेन तद्वान्। "देवजुष्टोच्यते भामिने गीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)"—"स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १७, ४)"—इति निगमौ ॥

(६) एहः। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' असुन्। 'नञि हन एह च (उ० ४, २१८)' इति नञुपपदे विधीयमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्-विनापि भवति। "अनेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(७) ह्वरः। 'ह्वृ कौटिल्ये (भू० प०)' अत्तिकर्मा च। असुन्। ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन अत्ति वा। * * * ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(८) तपुषी *। * * * ॥

(९) जूर्णिः †। 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा ‡'—इति भाष्यम् (निरु० ६, ४)। * * *। गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां वा, हिनस्ति परान् वा। निगमऽन्वेषणीयः § ॥

(१०) मन्युः ‖। 'मन ज्ञाने (तना० आ०)'। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३,१८)'—इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः। ज्ञायते त्याज्यत्वेन। यद्वा; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच्। दीप्यतेऽनेन तद्वान्। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"आ वृक्णानस्य मन्यवे (ऋ० सं० १, २, १६, २)"—इति निगमौ ॥

(११) व्यथिः। 'व्यथ भयचलनयोः (भ्र० आ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन्। बिभेत्यस्मात् सज्जनः, चलति वानेन स्वधर्मात्। "पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—"अग्ने माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् (ऋ० सं० ३, ४, २३, ३)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

---

* निरु० ६, ३ "तपुषि"।

† प० १५; ४, ३। निरु० ६, ४।

‡ मन्निरुक्तपुस्तके तु 'जीर्यते र्वा'—इत्येतस्य स्थाने 'दूणोतेर्वा'—इति दृश्यते।

§ "क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० २, १, १७, ३)"—इत्यसौ निगम इति स्वीकृत एव यास्केन।

‖ प० ५, ४ निरु० १०, २९।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वर्त्तते[१] । अयते[२] । लोटते[३]। लोठते[४]। स्यन्दते[५]। कसति[६] । सर्पति[७] । स्यमति[८] । स्रवति[९] । स्रंसति[१०] । अवति[११] । स्रोतति[१२] । ध्वंसति[१३] । वेनति[१४]। मार्ष्टि[१५]। भुरण्यति[१६]। शवति[१७]। कालयति[१८] । पेलयति[१९] । कण्टति[२०] । पिस्यति[२१] । बिस्यति[२२]। मिस्यति[२३]। प्रवते[२४] । प्लवते[२५] । च्यवते[२६] । कवते[२७] । गवते[२८] । नवते[२९] । चोदति[३०]। नच्चति[३१] । सच्चति[३२] । स्यच्चति[३३] । सचति[३४] । ऋच्छति[३५] । तुरीयति[३६] । चतति[३७] । अतति[३८] । गाति[३९] । इयच्चति[४०] । सश्चति[४१]। त्सरति[४२]। रंहते-

(५) "स्यन्दति" ग. C. D. F, छ ।

(१०) "स्रंसते"—इति पाठश्च छ ।

(११) "अवति" इह नास्ति, परस्तात् (२९) पाठभेदेन दृश्यते ग. C. D. F.

(२९) "अवते" ग. C. D. F, छ ।

(३२) इतोऽनन्तरमेव "इयच्चति (४०)" ग. C. D. F ।

(३३) "मियच्चति" ग. C. D. F, छ ।

(३४) इतोऽनन्तरन् "अचति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F, छ ।

(३७) "चतति (४०)" स्थाने "त्सरति (४२)" ग. C. D. F ।

(३९) "गाति (१११)" स्थाने "पतति (११४)" ग. C. D. F ।

(४०) "इयच्चति" इति गतं पुरस्तात् (३२), इहत्वस्य स्थाने "चतति (३७)" ग. D ।

(४२) गतमिदं पुरस्तात् (३७) ग. C. F ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ति[४३]। यतंते[४४]। भ्रमंति[४५]। भ्रजंति [४६]। रजंति[४७]। लजंति[४८]। चियंति[४९]। धमंति[५०]। मिनाति[५१]। ऋखवंति[५२]। ऋणोति[५३]। स्वरंति[५४]। सिसंर्ति[५५]। विषिंष्टि[५६]। योषिंष्टि[५७]। रिणाति[५८]। रीयंते[५९]। रेजंति[६०]। दृध्यंति[६१]। दभ्नोति[६२]। युध्यंति[६३]। धन्वंति[६४]। अरुषति[६५]। आयंति[६६]। सीयंते[६७]।

---

(४४) नास्त्येवैतत् ग. C. D. F।

(४६) इतोऽनन्तरमेव "धमति (५०)" ग. C. D. F।

(५०) गतमिदं पुरस्तात् (४६) ग. C. D. F।

(५१) "मिनोति"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतम्। एतस्यैव स्थाने "चिणोति" —इति ग. C. D. F. च। (५२) "रिखति" F, छ।

(५३), (५४) इह न स्त एव इमे ग. C. D. F।

(५६) "वेश्निष्टि" ख. च. C. D. F। "वेषिष्टि" ङ, छ।

(५७) "योश्निष्टि" ख, छ।

(५८) "ऋणाति" D. F, छ। इतोऽनन्तरमिह "ऋणर्त्ति" ग. D. F "ऋणत्ति" C, छ. इहैव "इयर्त्ति (७८)"—इत्यपि ग. C. D. F।

(६०) "नेदति" ग. C. D. F।

(६१) "दध्यति" ग. F, छं। इतोऽनन्तरं "नख्यति"—इत्यधिकञ्च।

(६२) "दघ्नोति" ग. C. D. F, छ।

(६३) "युध्यते ग. C. D. F, छ।

(६५) "अरुध्यति" ख. च. टीकादिसम्मतमपि। "अरर्षति" ग. C. D. F, छ।

(६६) "अलर्यति" ग D. F। "अलर्षति" C, छ।

(६७) "डीयते" कातिरिक्तसर्वपुस्तकेषु।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तक्रति[६८]। दीयति[६९]। ईषति[७०]। फणति[७१]। हन-ति[७२]। अर्दति[७३]। मर्दति[७४]। सस्र्ते[७५]। नसते[७६]। हर्यति[७७]। इयर्ति[७८]। ईर्ते[७९]। ईङ्खते[८०]। च्ययति[८१]। ष्वाचति[८२]। गन्ति[८३]। आगनीगन्ति[८४]। जङ्गन्ति[८५]। जिन्वति[८६]। जसति[८७]। गमति[८८]। भ्रति[८९]। भ्राति[९०]। भ्रयति[९१]। वहते[९२]। रथर्यति[९३]। जेहते[९४]। ध्रः-

---

(६८) "दीयते" ग C. D. F, छ। (७१) "कणति" C. D. F, छ।

(७२) "ससति" ग. C. D. F। (७३) "सिसति" ग. C. D. F।

(७४) "धवति" ग. C. D. F। (७५) "धावति" ग. C. D. F।

(७६) "हम्यति" ग. C. D. F। "हम्मति"—इति छ।

(७७) "हयति" ग. C. D. F।

(७८) गतमिदं पुरस्तात् (५८) ग. C. D. F।

(८०) एतदपि नास्त्येव ग. C. D. F। "ईङ्खति"—इति छ।

(८४) "गमीगन्ति" ग. C. D. F। "आगनीगन्ति"—इत्यपि पुरस्तादस्ति (११२) ग. C. D. F। (८५) "जगन्ति"—इति छ।

(८६) "जगाति" ग. C. D. F। "जिन्वति"—इति छ।

(८७) "जगति" ग. C. D. F।

(८८) इतोऽन्तरम् "मिमति (५१)" ग. C. D. F।

(९१) "ध्रुवति" ग. C. D. F। "भ्रपति"—इति छ। इतोऽनन्तरं वल्गुयति" ग. C. D. F।

(९३) "अथर्यति" ग. C. D. F, छ। इतोऽनन्तरम् "ईहते" ग. C. D. F।

(९४) "जेहति" ग. C, छ। इतोऽनन्तरम्—"वदति"। "एति (१२०)"। "तूहति"। "एजति (१०३)"। वञ्चति (१०५)"।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कंति(९५)। चुम्पति(९६)। सा॑ति(९७)। वाति(९८)। याति(९९)। इषति(१००)। द्राति(१०१)। द्रूळति(१०२)। एजंति(१०३)। जमंति(१०४)। जवंति(१०५)। वञ्चति(१०६)। अनिति(१०७)। पवंते(१०८)। हन्ति(१०९)। सेधंति(११०)। अगंन्(१११)। अजंगन्(११२)। ज़िगा॑ति(११३)। पतंति(११४)। इन्वंति(११५)। द्रमंति(११६)। द्रवंति(११७)। वेति(११८)। हन्तात्(११९)। एति(१२०)। जगायात्(१२१)। अयथुः(१२२)। इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः * ॥ १४ ॥

---

(९५) "घकति" ग. D. F। "ष्वष्कति" C, छ।

(९६) "चिम्पति" ख. घ, छ।

(१००) "जायति" ग. C. D. F, छ।

(१०१) "पसयति" ग. C. D. F, छ।

(१०२), (१०३), (१०४), (१०५), (१०६), (१०७),—इमानीह न सन्ति ग, C. D. F।

(१०८) "प्रवति" D, छ।

(११२) इतोऽनन्तरम्—"आगमीगन्ति (८४)"।"गाति (३९)" ग. C. D. F।

(११४) गतमिदं पुरस्तात् पाठभेदेन (३९) ग. C. D. F।

(११५) "व्रजति" ग. C. D. F।

(११७) "द्रवति" C. D. F। इतोऽनन्तरम्—"द्रुम्नति (१०२)" ग. C. D. F।

(११९) "ह्यन्तात्"—इति सर्वत्रैव, परं टीकायामप्राधान्येन स्वीकृतम्।

(१२०) गतमिदं पुरस्तात् (९४) ग. C. D. F।

(१२२) "अयुथुः" ख. ङ. घ। "अयुधुः" ग. C. D. F, छ।

* "इति गतिकर्माणः" ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्धस्वामिना प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिगमानां निगमा अन्वेषणीयाः । अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते *। 'वृतु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते †। (३) लोटते। (४) लोठते ॥

(५) स्यन्दते। 'स्यन्दु प्रस्रवणे (भू०)'। आत्मनेपदी। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"–इति निगमः ॥

(६) कसति। 'कस गतौ (अदा० प०)'।

(७) सर्पति‡। 'सृप्लृ गतौ (भू० प०)'। "नमो अस्तु सर्पेभ्यः (?)"—"अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचम् (ऋ० सं० ७, ३, २०, ४)"—इति निगमौ ॥

(८) स्यमति।

(९) स्रवति। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। "अर्वस्रवेद्घ्रंसो वतरम् (ऋ० सं० १, १, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१०) स्रंसते 'स्रंसु अवस्रंसने (भू०)' आत्मनेपदी। "जातेनं जातमति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमः। 'स्रसतिरन्तर्णीतण्यर्थः'—इति हरदत्तः ॥

---

* निरु० ९, ८; १०, २३।

† निरु० ५, १६; ७, ११; ८, ३; ९, १५; ९, ३३; ११, १८; १२, ११; १२, ३७।

‡ निरु० ६, १७।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(११) अवति *। 'अव रक्षणगत्यादौ (भू० प०)' "प्रावम् वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३,२,२,५)"—"तं घेदग्निर्वृधावति (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)"—इति निगमौ॥

(१२) श्चोतति †। 'श्चुतिर् क्षरणे (भू० प०)'। "श्चोतन्ति ते वसो स्तोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)"—इति निगमः॥

(१३) ध्वंसति ‡।

(१४) वेनति §। नैरुक्तधातुः। "आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)"—"नासत्या मा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)"—इति निगमौ॥

(१५) मार्ष्टि ‖। 'मृज शुद्धौ' अदादिः। "मृगो न भीमः (ऋ० सं० २, २, २४, २)"—"उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"—इति निगमौ॥

(१६) भुरण्यति ¶। 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ड्वादिः। "भुरण्यन्तं जना अनु (ऋ० सं० १,४,८,१)"—"शुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति च निगमौ॥

---

* पु० ८। पृ० २१९ पं० ९।

† निरु० ५, ११।

‡ निरु० ४, ३।

§ पु० ६। पृ० २०७ पं० ९।

‖ निरु० १, २०; १२, ४३।

¶ निरु० १२, २२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१७) ग्रवति*। 'ग्रव गतौ'। 'ग्रु गतौ'—इति स्कन्दस्वामी। "मा भेम ग्रवसस्पते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति निगमः॥

(१८) कालयति †। 'काल क्षेपे' चुरादिरदन्तः। व्यत्ययेन स्थानिवद्भावाद्वृद्धिः। "तं काले कालआगते यते (? ‡)"—इति निगमः। 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २, २५)'—इति यास्कः॥

(१९) पेलयति §। 'पेल्ट फेल्ट शेल्ट गतौ (भू० प०)'। "वयांसि पक्वा गन्धेन पिपीलिकाः प्रशाद (? ‖)"—इति निगमः। 'पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः (निरु० ७, १३)'—इति यास्कः॥

(२०) कण्टति ¶। 'कटि गतौ (भू० प०)'। "यातुधानेभ्य कण्टकीकारीम् (य० वा० सं० ३०,८)"—इति निगमः। 'कण्टकः कन्तपोवा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति निरुक्तम् (९, ३२)। 'कण्टति पश्यति परान्'—इति स्कन्दस्वामी॥

---

* प० ३, ५। निरु० ९, २; ३, ८; ४, १३।

† निरु० २, २५।

‡ अथ० सं० १९, ५३—५४. सूक्तद्वयं द्रष्टव्यम्। ऋ० सं० ७, ९, ४. अत्र च।

§ निरु० ७, १३।

‖ ऋ० सं० ७, ६, २१, १.विचार्य्यः। अथ० सं० ७, ५६, ७. द्रष्टव्यश्च।

¶ निरु० ९, ३२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२१) पिस्यति । 'पिस्ट पेस्ट गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन श्यन् ॥

(२२) बिस्यति * । (२३) मिस्यति । "बिस प्रेरणे', 'मसी परिमाणे' दिवादिः । मिस्यतीतीकारश्छान्दसः । "इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इति निगमः । अत्र 'बिस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते—इति स्कन्दस्वामी । ऋग्भाष्ये—बिस्यति मिस्यति इमौ नैरुक्तधातू ॥

(२४) प्रवते † । (२५) प्लवते । (२६) च्यवते । 'च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् क्लुङ् क्रुङ् गतौ (भू० आ०)' । "अभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३,८,११,३)"—"तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १, ३, ५, २)"—इति निगमौ ॥

(२७) कवते ‡ । 'कुङ् गतिशोषणयोः (भू० आ०)' । "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)"—इति निगमः । 'कवतेर्गतिकर्मणः कवन्धमुदकम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२८) गवते ।

(२९) नवते । 'णु स्तुतौ' अदादिः (प०) । 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । 'प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ९, १)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० २, २४ ।

† निरु० ७, १७ ।

‡ निरु० ५, २६ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३०) चोदति। 'चुदिर् सम्प्रेषणे' रुधादिः, स्वरितेत्। व्यत्ययेन शप्। "चोदन्त आपो रिणते वनानि (ऋ० सं० ४,२, २३, ६)"—इति निगमः॥

(३१) नच्चति *। 'नच्च गतौ (भू० प०)'। "शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्याम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ४)"—इति निगमः॥

(३२) सच्चति †। 'षच समवाये' स्वरितेत् (भू०)। 'सिप् बहुलं लेटि (३, १, ३४)', 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)'। नैरुक्तधातुर्वा। "सच्चादेव प्र संस्युरः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)" —इति निगमः। 'सच्चतेः सचते वा गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३३) म्यच्चति ‡। म्यच्तेर्गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३४) सचति। सच समवाये (भू० उ०)'। "अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)"—"अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)"—इति निगमौ। सचत्यृच्छतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

---

* प० १८। निरु० ३, ३०; १०, २१।

† प० अत्रैव ३४; ३, २९। निरु० ३, २१; ५, ९; ७, २३; ९, २९; ९, ३३; ११, ४९।

‡ प० ४, ३। निरु० ६, १५।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३५) ऋच्छति। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)'। 'पाघ्राध्मा (७, ३, ७८)'—इत्यादिसूत्रेण ऋच्छादेशः। वाचा स्तेनं शरव ऋच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)"—इति निगमः॥

(३६) तुरीयति। नैरुक्तधातुः॥

(३७) चतति *। 'चते याचने' स्वरितेत्। "दूराद्दूरमचीचतम् (?)"—इति निगमः। 'चततिर्गत्यर्थे च'—इति भट्टभास्करमिश्रः॥

(३८) अतति। 'अत सातत्यगमने'। "अयमु ते समतसि (ऋ० सं० १, २, २८, ४)"—इति निगमः॥

(३९) गाति †। 'गाङ् गतौ (अदा० आ०)'। व्यत्ययेन परस्मैपदी। "निर्यत्—पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ० सं० ५, २, ४, ४)"—इति निगमः॥

(४०) इयक्षति ‡। 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति हि आर्द्धधातुकत्वात् णि-लोपः। यजेः सनि वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन। "कविर्मियक्षसि प्रयज्यो (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)"—इति निगमः। 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः॥

---

* निरु० ६, ३०।

† निरु० २, १९; ६, २२; १०, ३६; ३७; १२, १६।

‡ निरु० २, १४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(४१) सश्चति *। सचतेरेव छान्दसः शश्चारउपजनः। "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"— "ऋजीषिणं वृषणं सश्चत श्रिये (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"— इति निगमौ॥

(४२) त्सरति †। 'त्सर छद्मगतौ (भू० प०)'। "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)"—"अवत्सरत्सृग्वत्यं- श्चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)"—इति निगमौ॥

(४३) रंहति ‡। 'रहि गतौ (भू० प०)'। "सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभोरथो हि षः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)"—इति निगमौ। 'रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु० ६, ११)'—इति भाष्यम्॥

(४४) यतते §। 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भू०)। "हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—"मित्रं न यात- यज्जनम् (ऋ० सं० ६, ७, ११, २)"—इति निगमौ॥

(४५) भ्रमति। 'भ्रमु चलने (भू० प०)'। "भ्रमिरस्यृषि- कृन्मर्त्यानाम् (?)"—इति निगमः॥

(४६) ध्रजति‖। 'ध्रज ध्रजि गतौ (भू० प०)'। "ध्राजिरेकस्य

---

* प० ४, २। निरु० ५, २।

† निरु० ५, २। ‡ निरु० ६, ११।

§ प० १९। निरु० १०, २२।

‖ निरु० १२, २७।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दद्दशे न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)"—"अहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् (ऋ० सं० १, ५, २७, १)"—इति निगमौ ॥

(४७) रजति *। (४८) लजति †। (४९) च्चियति‡ ॥

(५०) धमति §। 'धमिः सौत्रः'—इति स्कन्दस्वामी । यद्वा ; 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (भू० प०)'। पाघ्राध्मास्था (७, ३, ७८)'—इत्यादिना धमादेशः। "प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"—"निःषीमद्भ्यो धमथो निःषधस्थात् (ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति ‖। 'मीञ् हिंसायाम्'। 'मीनातेर्निगमे (७, ३, ८१)'—इति ह्रस्वः। "मिनोति"—इति पाठान्तरम्। तत्र 'डु मिञ् क्षेपणे' स्वादिः। "सप्तचक्रं रथ मविश्वमिन्वम् (ऋ० सं० २, ८, ६, ३)"इति निगमः। 'मीनातेरेतद्रूपम्, सर्वेत्रापि लोके नावगन्तुमशक्यम्'—इति हरदत्तः ॥

(५२) ऋखति। 'ऋवि रवि गतौ (भू० प०)'। 'इदितो नुम् धातोः (७, १, ५८)', 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। "व्यानुषग् वार्यो देव ऋंखति

---

* प० ३, १४

† निरु० ६, ९।

‡ निरु० २, ६; ५, ३; ९. १०; १०, १२; १०, १४।

§ प० १९; ३, १४। निरु० ६, २।

‖ प० १९। निरु० ७. २९।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(ऋ० सं० १, ४, २३, ३)"—इति निगमः। 'ऋखतिर्गतिकर्मा, अन्तर्णीतण्यर्थः। विविधं गमयति'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५३) ऋणोति। 'ऋण गतौ' तनादिः स्वरितेत्। "सञ्ज्ञा-पूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ९३)'—इति लघूपधगुणाभावः "अभि कृष्णेन रजसा द्याम्॑णोति (ऋ० सं० १, ३, ७, ४)"—"ऋणो रपो अनवद्यार्णाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमौ। उभयोरपि 'ऋणोतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५४) स्वरति *। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। "हरी इन्द्रप्रत-द्वसू अभिस्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)"—इति निगमः॥ अत्र 'गतिकर्मा'—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी। "अनिमिषं विदथाभि स्वरन्ति (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इत्यादौ 'गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः'—इत्युक्तम्॥

(५५) सिसर्त्ति †। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्ति-पिपर्त्त्योश्च (७, ४, ७७)', 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम्। "प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न (ऋ० सं० ५, ५, ४, ५)"—इति निगमः॥

(५६) विषिष्टि ‡। 'विष्लृ व्याप्तौ' जुहोत्यादिः (उ०)। लेटि सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)'। "अग्ने संवेविषोरयिम्

---

* प० ३, १४। निरु० ३, १२।

† निरु० १, १९; १०, ३।

‡ निरु० १०, ४६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(ऋ० सं० ६, ५, २६, १)"—इति निगमः । 'समन्तात् प्रापय'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(५७) योषिष्टि । 'युष हिंसायाम् (भू० प०)' । लेटि सिपि व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणाति * । 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च । "ऋघायमाणो निरिणाति शत्रून् (ऋ० सं० १, ४, २९, ३)"—"लोपामुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । 'रीङ् स्रवणे' दिवादिः । "एदु निम्नं न रीयते (ऋ० सं० १,२,२८,२)"—इति निगमः । 'रीयते रेजतीति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(६०) रेजति † । नैरुक्तधातुः । "हव्यो नय इषवान् मन्म रेजति (ऋ० सं० २, १, १७, १)"—'चलति गच्छतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(६१) दघ्यति ‡ । 'दघ पालने' स्वादिः । व्यत्ययेन श्यन् । "पश्चादघा यो अवस्य धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)"—इति च निगमः ॥

(६२) दभ्नोति § । 'दम्भु दम्भे' स्वादिः ॥

---

* निरु० ३, ५ ।

† निरु० १०, ४२ ।

‡ निरु० १, ७; ९ ।

§ प० १९ । निरु० ५, १२ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(६३) युध्यति। 'युध सम्प्रहारे' दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदी॥

(६४) धन्वति। 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (सू० प०)'। "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"—"न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८,४,१५,१)"—इति च निगमौ॥

(६५) अरुषति *। नैरुक्तधातुः। "वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य (ऋ० सं० १, ३, ८,४)"—"स्वसार: श्यावी मरुषीमजुषन् (ऋ० सं० १, ५, १५,१)"—"प्रतीचीरग्नेररुषीरजानन् (ऋ० सं० १, ५, १८, १०)"—इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'अरुषतिर्गतिकर्मा'—इति दृष्टम्। "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यादौ द्वितयोः प्रदेशयोः 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा'—इत्यपि। उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठोयुक्तः॥

(६६) आर्यति। "मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ० सं० ८, १, ५, ३)"—"तमिच्चयौनैरार्यन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)"—इति च निगमौ॥

(६७) सीयते। 'षिञ् बन्धने' स्वादिः क्र्यादिश्च। व्यत्ययेन श्यन्। "डीयते"—इति पाठान्तरम्। तदा 'डीङ् विहायसा गतौ' दिवादिः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

---

* प० ३, ७। पु० १, ८. निरु० १२, ७।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(६८) तकति । 'तक हसने (भू० प०)' । "य: शूरसाता परितक्मेव धने' (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—"अन्योन्यान्मत्सर्गप्रतक्मे (?)" – इति निगमौ ॥

(६९) दीयति ('दीङ् चये' दिवादि: । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "श्येनो न दीतन्नन्वेति पाथ: (ऋ० सं० ५, ५, ५,५)"—इति निगम: ॥

(७०) ईषति *। "ईष गतिहिंसादानेषु' आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "उतानोगा ईषते वृषग्रावत: (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)"—इति निगम: । बहुषु 'ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(७१) फणति †। 'फण गतौ' । "यथामङ्क्षांस्य न्वापनोफणत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगम: ॥

(७२) हनति ‡। 'हन हिंसागत्यो:' अदादि: । 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपोलुग् न भवति । "सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनास: (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)"—इति निगम: ॥

(७३) अर्दति §। 'अर्द गतौ याचने च' ॥

(७४) मर्दति ‖। 'मृद मर्दने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

---

* "ईषते" निरु० ४, २; ९, ८; १०, ११ ।

† निरु० २, २८ ।

‡ निरु० २, १७; ६, २; ७, २३; ९, २० ।

§ "अर्दयति" प० १९ ।

‖ प० १९ । "मृद्नु:" निरु० २, २ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(७५) सर्सृते *। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) अभ्यासस्य रुगागमः। "प्र संर्सते दीर्घमायुः प्रयक्षे (ऋ० सं० ३, १, १, १)" —"जातेनं जात मति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमौ॥

(७६) नसते †। 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी। "अक्षोर्भ्याते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)"—इति निगमः॥

(७७) हर्यति ‡। 'हर्य गतिकान्त्योः'॥

(७८) इयर्त्ति §। 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्ति-पिपर्त्त्योश्च (७, ४, ७७)'। "कृष्टीरियर्त्त्योजसा (ऋ० सं० १, १, १४, ३)"—इति निगमः॥

(७९) ईर्त्ते। 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी। "मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—इति निगमः॥

(८०) ईङ्खते। 'ईखि गतौ' (भू०) आत्मनेपदी। "य ईङ्खयन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)"—इति निगमः। अत्र 'ईङ्खतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

---

* अत्रैव पु० ५५।

† "नसत:" प० ४, १। "नसन्त:" ७, १७ निरु०।

‡ निरु० ७, २०; ७, १७; ११, १५।

§ निरु० ९, ४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(८१) ज्रयति । (८२) ब्राचति । एतौ नैरुक्तधातू ॥

(८३) गन्ति *। 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। व्यत्ययेन शपोलुक् । "अङ्गिरोभि रागहि यज्ञियेभिः (ऋ० सं० ७,६,१४,५)" —इति निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति† । 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)' । दाधर्त्ति-दर्धर्त्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपातनाद्रूपसिद्धिः । "वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(८५) जङ्गन्ति ‡ । गमेर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७,४,८५)'—इति नुकि च रूपम् । "प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् (ऋ० सं० १, ४,२४,४)"—इत्यत्र 'जङ्गन्तेर्गतिकर्मण एतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ।

(८६) जिन्वन्ति§ । 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भ्वा०प०)'॥

---

* "गमध्यै" निरु० २, ७। "जग्मुषः" निरु० १२, ४३ ।
"आगच्छान्" निरु० ४, ५० । "आगन्" निरु० ५, २ ।
"आगत" निरु० १२, ४० । "आ गन्तन" निरु० ११, १५ ।
"आजग्मुः" निरु० १२, ४२ । "आगनीगन्ति" निरु० ६, १८ ।
"समग्मत" निरु० १२, ३४ । "सञ्जग्मानः" निरु० ४, १२ ।

† द्रष्टव्यम् पुरस्तादिहैव (८३) ।

‡ पु० द्रष्टव्यमिहैव (८३) ।

§ प० ४, ३ । निरु० ६. २२ । "प्रजिन्वोषि" निरु० ११, ३७ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(८७) जसति। 'जसु मोक्षणे' दिवादिः (प०)। व्यत्ययेन शप्॥

(८८) गमति *। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)'। लेट्। 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)'। बाहुलकात् 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)'—इति सिप् न भवति। यद्वा; 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'—इति छत्वाभावः। "त आ गमन्तु तइह श्रुवन्तु (ऋ० सं० ४, ८, ५, १)"—इति निगमः॥

(८९) ध्रति। (९०) ध्राति। (९१) ध्रयति। त्रयोऽपि नैरुक्ताः॥

(९२) वहते†। 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत्। "वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(९३) रथर्यति‡। नैरुक्तधातुः। 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावश्च पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)'—इति स्कन्दस्वामी। "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)"—इति निगमः। माधवभाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(९४) जेहते। 'वेहृ जेहृ वाहृ प्रयत्ने' आत्मनेपदी। "ये

---

* पु० द्रष्टव्यमिहैव (८३)।

† "वचि" निरु० ८, १९। "आ वक्षत्" निरु० ९, ४२; ४३। "वहतु" निरु० १२, ८; ११। "वह्नि" निरु० ३, ४; ६; ८, ३।

‡ प० ४, ३। निरु० ६, २८।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तांत्सुदेवता जेहमाना (ऋ० सं० ७,६,१८,४)"—इति निगमः । 'ओ हाङ् गताविल्यस्य रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९५) ष्वःकति । (९६) त्सुम्पति* । (९७) सति । (९८) वाति † । (९९) याति ‡ ॥

(१००) इषति § । 'इष गतौ' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन शः । "तत्वास्मभ्यमिषंवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (९,१८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति ‖ । 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादिः (प०) । वंसू यवीमतयो दस्म दद्रुः (ऋ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

(१०२) द्रूळति । नैरुक्तधातुः ॥

(१०३) एजति ¶ । 'एजृ कम्पने (भू० प०)' । "यूथेनं वृष्णिरेजति (ऋ० सं० १, १, १९, २)"—"यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ३)"—इति निगमौ ॥

(१०४) जमति ** । 'जमु अदने (भू० प०)' । "न जामये

---

* प० ४, २ । निरु० ५, १६ ।

† निरु० २, २४; ३, ५; ११, २३ ।

‡ प० ३, १९ । निरु० २, १; ३, १९ ।

§ निरु० ९, १८; "इषितः" ८, ८ ।

‖ निरु० २, ३ ।

¶ निरु० ३, १६ ।

** निरु० ३, ६ । "जमत्" पु० १, १७ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ताँ॒वोरि॑क्थ मा॑रैक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)"—इति निगमः । 'जामिर्जमतेर्गतिकर्म्मणः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति * । 'जु गतौ'—इति चीरस्वामी । "न पातव इन्द्र जुजूर्त्तु नः (?)"—"विपा॑ट् शु॒तुद्री पय॑सा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति । 'वञ्चु गतौ (भू० प०)' । "नमो॒ वञ्च॑ते परिवञ्चते (य० वा० सं० १६, २१)"—इति निगमः ॥

(१०७) अनिति † । 'श्वस प्राणने, अन च (अदा० प०)' । "अत्र मातर्यात्वनिति (?)"—इति निगमः । 'अनितिर्गति-कर्मा—इति माधवः ॥

(१०८) पवति ‡ । 'पूङ् पवने' । "नेन्द्रा॑द्दते प॑वते॒ धाम॒ कि॒ञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—"स्तकं संशाप पविमिन्द्र तिग्मम् (?)"—इति निगमौ ॥

(१०९) हन्ति § । 'हन हिंसागत्योः' अदादिः (प०) । "नि येन॑ मु॒ष्टिह॒त्यया॑ (ऋ० सं० १, १, १५, २)"—"आस्य॒ वज्र॒ मधि॒-सानौ जघान (ऋ० सं० १, २, ३७, २)"—इति निगमौ ॥

---

* "जवेते" निरु० ९, ३९ ।

† निरु० ११, ४७ ।

‡ "पवस्व" ३, २० ।

§ "जघन्वस्" निरु० २, १७ ; ७, २१ ; "हन्तोः" ६, २ ; "आजङ्घन्ति", "उपजिघ्नते" ९, २० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(११०) सेधति । 'षिधु गत्याम् (भू० प०)' । "सेधतं द्वेषो भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १, ३, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(१११) अगन् * । 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३,४,९७)'— 'संयोगान्तलोपः (८, २, २३)', 'मोनोधातोः (८, २, ६४)'—इति मकारस्य नकारः । यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० ३,३, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११२) अजगन् † । गमेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'- इति शपः श्लुः । पूर्ववन्नत्वम् (८, २, ६४) । "यस्मात्तूरजंगन्नपः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)"—इति निगमः ॥

(११३) जिगाति ‡ । 'गा स्तुतौ (अदा० प०)' । छन्दसि जुहोत्यादिः । 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च (७, ४, ७७) 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम् । "धेना जिगाति दाशुषे' (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्' —इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(११४) पतति § । 'पत्लृ गतौ (भू० प०)' । "गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११५) इन्वति ‖ । 'इवि गतौ (भू० प०)' । "देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (य० वा० सं० २९, ३०)"—इति निगमः ॥

---

*, † इहैव पुरस्तात् (८३) ।

‡ इहैव पुरस्तात् (३९) ।

§ "आपप्तत" निरु० ११, १४ । ‖ प० १८ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(११६) द्रमति। 'द्रम हम्म मीम्र गतौ (भू० प०)'। "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८,३,२३,४)'—इति निगमः। 'चन्द्रमाश्चायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निरु० ११, ५)। 'द्रमति-र्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी॥

(११७) द्रवति *। 'द्रु द्रु गतौ (भू० प०)'। "यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः॥

(११८) वेति †। 'वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु' अदादिः। "अपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"पदं न वेत्योदती (ऋ० सं० १, ४, ४, १)"—इति निगमौ॥

(११९) हन्तात्। हन्तेर्लोटि तातङि रूपम्। "हयन्तात्"—इति केचित् पठन्ति। तत्र 'हय गतौ (भू० प०)'—इत्यस्य तातङि तकार उपजनः॥

(१२०) एति ‡। 'इ गतौ' अदादिः (प०)। "विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति (ऋ० सं० १, २, १४, ५)"—इति निगमः।

(१२१) जगायात् §। 'गा स्तुतौ' जुहोत्यादिः (प०)। लिङि 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वेन 'ई हल्यघोः (६, ४, ११३)'—इतीत्वं न भवति। "स्वाग्नितः पुनरस्तं जगायात् (ऋ० सं० ७, ७, २०, १)"—इति निगमः॥

* निरु० ४, १५; १९।

† पु० २, ६।

‡ पु० १४।

§ इहैव पुरस्तात् (३९)।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१२२) अयथुः। द्वितोऽथुच् (३, ३, ८९)'—इति बाहुलकाः दयतेरथुच् भवति॥

इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः॥ १४॥

नु(१)। मक्षु(२)। द्रवत्(३)। ओषम्(४)। जीराः(५)। जूर्णिः(६)। शूर्ताः(७)। शूघनासः(८)। शीभम्(९)। तृषु(१०)। तूयम्(११)। तूर्णिः(१२)। अजिरम्(१३)। भुरण्युः(१४)। शु(१५)। आशु(१६)। प्राशुः(१७)। तूतुजिः(१८)। तूतुजानः(१९)। तुज्यमानासः(२०)। अज्राः(२१)। साचिवित्(२२)। द्युगत्(२३)। ताजत्(२४)। तरणिः(२५)। वातरंहा(२६)। इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि*॥ १५॥

---

(५) "जिराः" ख।

(८) "शुघनसाः" ख। "शूघनाः" ग. C. D. F,। "शूघनाशः" च।

(१०) "त्रिषु" C। (११) "तोयम्" ग. C. D. F।

(१२) "तूर्णि" ख. ग। (१३) "अजिरम्" ख।

(१५) "शूः" ग। (१६) "आशुः" ख. ग. च. C. D. F।

(१७) "प्राशुचित्" ग. C. F। "प्राशवित्" D।

(१८) "जूतुजित्" ग C. D. F।

(१९) "तूतुजानासः" ग. C. D. F,।

(२१) "अजराः" ख।

(२२) "साचीवित्" ङ. च। "साचीवत्" ग।

(२३) "युगत्" ग. iid।

* "इति क्षिप्रस्य" ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३, ९)'—इत्यत्र भाष्ये 'गुणस्य चेतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि। तथा च वक्ष्यति 'भुरण्युः' 'शकुनिः'—इति स्कन्दस्वामी। गुणश्च चिरकालविशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया। तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्तृत्वाल्पक्रियाद्वारकम्। तत्र 'मङ्क्षु' 'क्षणहि' इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तद्वान्। निकृष्टगुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि। केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निकृष्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या; तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाश्चाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि'—इत्याहुः। इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि 'जीराः' 'अजिरम्' इत्यादीनि॥

(१) नु *। निपातोयम्। "इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)"—इति निगमः॥

(२) मङ्क्षु। 'टु मस्जो शुद्धौ (तु० प०)'। 'मस्जोषोषुक्' इति भोजसूत्रेण षुक्-प्रत्ययः। संयोगादिलोपः। अन्तर्णीतण्यर्थश्च मस्जो। क्रियाया; पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति। "मङ्क्षु क्षण हि गोजितो नः (? #)"—इति निगमः॥

---

* प० ३, १२ निरु० १, ४; ११, ५०। "नु कम्" ३, १२।
"म च"—"मू चित्" प० ४, १; निरु० ४, १७; १०, ६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३) द्रवत् *। 'द्रु गतौ (भू० प०)'। 'संश्चत्-द्दम्मद्-वेहत् (उ० २, ७८)'—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते। द्रवयनेन। * * *। "द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ० सं० १,१,५,१)"—इति निगमौ ॥

(४) ओषम्। निपातोऽयम्। "ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)"—"ओषः पातं न शोचिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)"—इति निगमौ। 'अन्तोदात्तो निपातः स्यादाख्याने चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः। जवतिर्गतिकर्मा। 'जीरी च (उ० २, २५)'—इति ईक्-प्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः। जस्। "जीरा अजिरशोचिषः (ऋ० सं० ७, २, ११,५)"—"जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ३०, ११)"—इति निगमौ ॥

(६) जूर्णिः †। व्याख्यातं क्रोधनामसु (२३५ पृ०)। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्त्ताः। 'तातव्रातसूत'—इत्यादि भोजसूत्रे षादिशब्देन शृणात्यस्मात् क्त-प्रत्ययान्तो निपात्यते। शृणाति फललाभम्। "त्वया शूर्त्ता वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४,

---

* "आ वो मधू तनायकम् (ऋ० सं० १, २, १८, ५)"—इत्यपि निगमो भवितुमर्हति।

† पृ० १४ (११७)।

‡ पृ० १२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

१७ १)"—इति निगमः। 'शूर्त्ताः क्षिप्रास्त्वरमाणाः'—इति भट्टभास्करमिश्राः॥

(८) शूघनासः। सु शब्दे उपपदे हन्तेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)"—इति युचि बाहुलकात् कुत्वं णिलोपश्च निपात्यते दीर्घश्च। शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम्। तस्मात् जसोऽसुक्। "सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासः (य० वा० सं० १७, ९५)"—इति निगमः। 'शूघनासः क्षिप्रगमनाः'—इत्युवटः॥

(९) शीभम्। 'शीभ कत्थने (भू० आ०)'। घञ्। शीभ्यतेऽनेन तद्वान्। "प्रयात शीभमाशुभिः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)" —"आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् (ऋ० सं० ३,२,१४,२)—इति निगमौ॥

(१०) तृषु *। 'ञि त्वरा सम्भ्रमे (भू० आ०)'। 'मस्जीषो-षुक्'—इति बाहुलकात् षुक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च। तरत्यनेन फललाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम्। "तृष्वंविष्यन्नंतसेषु'तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—"तृष्वीमनुप्रसितिं द्रुणानः (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमौ॥

(११) तूयम् †। व्याख्यातमुदकनामसु (१२८ पृ०)। वर्द्धतेऽनेन तद्वन्तः स्नाघ्याः। "आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि (ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ६, १२।

† पु० १, १२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१२) तूर्णिः *। 'त्रि त्वरा सम्भ्रमे'। 'वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः। त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम्। "अपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं० ८, ४, ११, १)"—सुतमा गन्त तूर्णयः (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम् †। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरच्–प्रत्ययो जि–भावश्च निपात्यते। क्षिपति फलोत्पत्तिमाद्यम्। "त्वा मीळते अजिरं दूत्याय (ऋ० सं० ५, २,१४,२),"—इति निगमः ॥

(१४) भुरण्युः ‡। भुरण्यतिर्गतिकर्मा। 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति क्यु-प्रत्ययः। "येना पावक चक्षसा (ऋ० सं० १, ४, ८, १)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे' —इति प्रतिपादितम्। तत्र 'भुरण्य-शब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि सत्यन्येव वृत्तिः। "श्रीणान्नुपस्थाद्दिवं भुरण्युः (ऋ० सं० १, ५, १२, १)"—इति निगमः। 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) श्वः §। निपातः। "श्वानं वस्तो बोधयितारं

* निरु० ७, २७।

† पु० १, १२।

‡ निरु० १२, २२।

§ निरु० ६, १।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मब्रवीत् (ऋ० सं० २, ३,६,३)"—इति निगमः । 'शु आशुगामी' —इति निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः * । 'अशू व्याप्तौ' । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १) । व्याप्नोत्यनेन नरवैलचरयेन व्याप्तव्यम् । 'आशु इदं चिप्रनाम चिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। आशु इति च शब्दस्वरूपापेचया नपुंसकनिर्देशः। तेन आशु इति निपातः, आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा च स्कन्दस्वामी "समाशुमाशवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति चिप्रनामैतत्'—इति । 'आशु इति शु इति च चिप्रनामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६, १) निर्विवचयोपन्यास इति चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् । "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुचणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१७) प्राशुः † । 'सत्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रकर्षार्थोऽतिरिक्तः । 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)'—इति भाष्ये 'प्राशुः चिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी । "सुप्राव्यः प्राशुषाळेष वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः ॥

(१८) तूतुजिः । 'तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)' । 'किं किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति

* पु० १, १४ ।
† निरु० १, ७ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

किन् प्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विर्वचनम् । "तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)'—इति दीर्घः । तूर्णवदर्थः । आयुं त्वाता सुखिना तूतुजिं रयम् (ऋ० सं० ७,८,७,१)"— इति निगमः ॥

(१९) तूतुजानः * । तोजतेर्लिटि कानजादेशः । "इन्द्रा याहि तूतुजानः (ऋ० सं० १,१,५,६)"—इति निगमः । 'क्षिप्रार्थे स्वर आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तूतुजानो महे मतः'–इति माधवः॥

(२०) तुज्यमानासः तोजतेरेव कर्मणि लटि शानच् । तुज्यमानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)"– इति निगमः ॥

(२१) अज्राः । अजतेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक् । 'बाहुलकादार्धधातुके विकल्प इष्यते'—इति वैकल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । "द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् (ऋ० सं० ८, १, ११, ३)"– इति निगमः । 'अज्रान् सत्वरान् शीघ्रान्'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ "अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६,६,३६,४)"—इति निगमः । अत्र माधवस्तु—'द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः'—इति चैतद्भाष्ये उक्तवान् । 'तूतुजानः तरणिः द्युगत्'—इति क्षिप्रनामसु

N. B:— The forms nos. 33 and 34 of this fasciculus have kindly been revised by my brother Prof. Shivavrata Samaratna, Manager, The Satya Press, while I was absent from Calcutta.

* निरु० ६, २० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

द्युगच्छब्द स्तेनाप्यपाठि ॥ "ताजत्——मार्च्छति (?)"—"ताजत् प्रमीयते (?)"—इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः। तरतेः 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २, ९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः। त्वषुवदर्थः। "विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ३)"—"तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० सं० १, ४, ७, ४)"—इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा। 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८४)'—इति तन्। 'रमु क्रीड़ायाम् (भू० आ०)'; 'रमेश्च [वेगे] (उ० ४, २०८)'—इत्यसुन् हुगागमश्च। वातवत् रंहो यस्य सः। "वातरंहसो दिव्यासो अत्याः (ऋ० सं० २, ४, २५, २)"—इति निगमः ॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

तळित्(१)। आसात्(२)। अम्बरम्(३)। तुर्वशे(४)। अस्तमीके(५)। आके(६)। उपाके(७)। अर्वाके(८)। अन्तमानाम्(९)। अवमे(१०)। उपमे(११)। इत्येकादशान्तिकनामानि *॥ १६ ॥

---

(१) "तलित्" ख. ग. च. छ।

(२) "आसा" ग. C. F. छ।

(४) "तुर्वशः" च. छ।

(८) "अर्वाकः" च, छ।

* "इत्यन्तिकस्य" ग

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१) तळित् * । 'तड आघाते' चुरादिः । 'ताडेर्णिलुक् च (उ० १, ९५)'—इतीति-प्रत्ययः । "दूरे चित् सन्तळिदिवाति रोचसे (ऋ० सं० १, ६, ३१, २)"—"या नो' दद्रे तळितो य अरातयः (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(२) आसात् । 'आस उपवेशने (अदा० आ०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८) । अन्तिके आसते । "आ न इन्द्रो' दूरादान' आसात् (ऋ० सं० ३, ६, ३, १)"—"स नो' दूराच्चासाच्चा (ऋ० सं० १, २, २२, ३)"—इति निगमौ । "आसादित्यन्तिकनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । 'आसादासेः' —इति माधवः ॥

(३) अम्बरम् † 'कदरादयश्च'—इत्यरन्-प्रत्ययो मुगागमश्च निपात्यते । प्राप्यते ह्यासन्नम् । "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ५,८,२७,४)"—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-व्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्षनाम'—इति ॥

(४) तुर्वशे‡ । व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१८९ पृ०) ॥ तूर्णं व्याप्यते अन्तिकम् । "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे' (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—इति निगमः ॥

(५) अस्तमीके । अस्तं-शब्दे उपपदे मातेः 'अलीकादयश्च (उ० सं० ४, २५)'—इति वीकन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते ।

* निरु० ३, १०. "तलितः" ३, ११ ।

† पु० १, ३ । पृ० २६ पं० १६ ।

‡ पु० २, ३ । पृ० १८९ पं० ७ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकत्वं हि नाश्यति। "सर्चस्व नः पराक आ सचंस्वास्तमीक आ (ऋ० सं० २,१,१७,४)"—इति निगमः॥

(६) आके *। (७) उपाके †। (८) अर्वाके। आङ्-उपार्व्वच्छब्देषूपपदेषु क्रामतेः 'वलाकादयश्च (उ० ४, १४)'—इति आकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। अर्वाक् गन्ता। आक्रम्यते उपक्रम्यते गन्तृभिः। क्रमते च ह्यासन्नम्। "आके नियासो अर्हभिर्दविंद्युतः (ऋ० सं० ३,७,२१,६)"—"सिन्धोरूर्मा उंपाक (ऋ० सं० १, २, २३, १)"—"यन्नांसत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५, ८, ३२५)"—इति च निगमः॥

(९) अन्तमानाम्। अन्तिकशब्दात्तमपि 'तमोदश्च'—इति तादिलोपः। अन्तिकतमकन्तिमम्। "अथाते अन्तमानाम् (ऋ० सं० १, १,७, ३)"—"शिचा वसो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २, २२, ५)"—इति निगमौ। आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तन्तु तृतीयाबहुवचनम्; "अतो वयमन्तमेभिर्युजानाः (ऋ० सं० २, ३, २४, ५)"—इति माधवः॥

(१०) अवमे। 'अव रक्षणादिषु (भू० प०)'। 'अवेश्च वा इति म-प्रत्ययः। गम्यते ह्यासन्नम्। "अस्मै बहूनामवमाय सख्ये (ऋ० सं० २,७,२४,२)"—"मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)"—इति निगमौ॥

(११) उपमे। उपपूर्वात् मिनातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,

---

* प० ३, २६।

† निरु० ८, ११।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

१०१)'—इति ङः । उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम् । "उपमे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६, ६, १, ४)"—"अस्मादिदुत्यमुपमं स्वर्षाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)"—इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः(१)। विवाक्(२)। विखादः(३)। नदनुः(४)। भरे(५)। आक्रन्दे(६)। आहवे(७)। आजौ(८)। पृतनाज्यम्(९)। अभीके(१०)। समीके(११)। ममसत्यम्(१२)। नेमधिता(१३)। सङ्काः(१४)। समितिः(१५)। समनम्(१६)। मीळ्हे(१७)। पृतनाः(१८)। स्पृधः(१९)। मृधः(२०)। पृत्सु(२१)। समत्सु(२२)। समर्ये(२३)। समरणे(२४)। समोहे(२५)। समिथे(२६)। सङ्खे(२७)। सङ्गे(२८)। संयुगे(२९)। सङ्गथे(३०)। सङ्गमे(३१)।

(१३) "नेमधिति" ग. C. D. F, छ ।

(१७) "मीढ्वे" छ ।

(२१) "पृत्सुधः" ग. C. D. F । "पृत्सु'" छ ।

(२२) अस्त्येतत् "संयुगे (२९)"—इत्यस्यानन्तरम् ग. C. D. F ।

(२४) "समरणे" छ ।

(२५) "सम्मोहे" क–E. अनयोरन्यत ।

(२६) अस्त्येतत् "सद्म"—इत्यनन्तरम "समीथे"—इति। ग. C. D. F, छ ।

(२७) कातिरिक्त-सर्वत्रैव "सङ्ख्ये"—इति ।

(३०) ग. C. D. F. अस्त्येतत् "संयत्"—इत्यस्य पुरस्तात् ।

(३१) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वृत्रतूर्ये(३२)। पृत्ते(३३)। आणौ(३४)। शूरसातौ(३५)। वाजसातौ(३६)। समनीके(३७)। खले(३८)। खजे(३९)। पौंस्ये(४०)। महाधने(४१)। वाजे(४२)। अज्म(४३)। सद्म(४४)। सयत्(४५)। संवतः(४६)। इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि *॥ १७ ॥

(१) रणः †। 'अण रण क्वण शब्दार्थाः (भू० प०)'। 'वशिरण्यो रुपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप्। 'रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते। यद्वा; रमतेः 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः (उ० ३, १३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते। रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात्। "मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)"—इति निगमः॥

(२) विवाक्। विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम्। "हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)"—इति निगमः॥

---

(३४) इतोऽनन्तरम् "प्रधने"—इत्यधिकम् ग. C. D. F, छ।

(४३) "अग्मन्" ग. C. F, छ।

(४४) "सग्मन्" ग. C. F। "स्यग्मन्" D।

(४५) "संयतः" ग. C. F।

(४६) "संवतम्" ग. छ।

* "इति सङ्ग्रामस्य" ग।

† निरु० ४, ८; ६, २७; १०, ४७।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३) विखादः। 'खद स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'। विशिष्टं स्थैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा। "तं विखादे सस्निं मद्य श्रुतं नरम्। (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)"—इति निगमः॥

(४) नदनुः। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। 'अनुङ् नदेश्च (उ० ३, ४९)'—इति चानुङ्-प्रत्ययः। "यदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)"—इति निगमः॥

(५) भरे *। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'। 'नन्दि-ग्रहिपचादिभ्यः (३,१,१३४)' तत्र गणपाठः—'पच-वच-वप-वद-चल-पत-नद-भराः'—इति। बिभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो वा। यद्वा; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। बिभ्रत्यनेन जय लक्ष्मीं योधाः। उभयत्रापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा; 'भृ भर्त्सने क्र्यादिः स्वादिश्च। भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः। हरतेर्वा भः। ह्रियन्ते हि तत्र योधाना मायूंषि धनानि च। 'हृग्रहो र्भश्छन्दसि (३, १, ८४ वा०)'। "अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ (ऋ० सं० ३, २, ४, ७)"—"अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ॥

(६) आक्रन्दे। 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च (भू० आ०)'। क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बन्धुविनाश-हेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) आहवे†। 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम् (भू० उ०)'। 'आङि युद्धे

* निरु० ४, २४।

† निरु० २, १७। "आहावः" ५. २६।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३, ३, ७३)'—इत्यप् । "बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)'—इति सम्प्रसारणञ्च । आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्धया योधाः । "न कश्चन संहत आहवेषु' (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(८) आजौ * । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अज्यतिभ्याञ्च (उ० ४,१२७)' - इति इण्-प्रत्ययः । बाहुलकात् वी-भावाभावः । अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा । एव मर्यो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात् । * * * । "तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० ८, ३, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९) पृतनाज्यम् † । पृतना-शब्दोपपदादजतेश्च अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यत्-प्रत्ययः । पृतनानां सेनानामजनं यत्र । "गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)—इति निगमः ॥

(१०) अभीके ‡ । अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४,२५)' —इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । यद्वा ; न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः । अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते । "पाहि वज्रिवो दुरितादभीके' (ऋ० सं० १, ८, २६, ४)"—इति निगमः ॥

(११) समीके । सं पूर्वोऽत्र एतिः । अभीकवत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निरु० ९, २३ । † निरु० ९, २४ ।

‡ प० ३, २९ । निरु० ३, २० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१२) ममसत्यम्। मम सत्यं जयः इति योद्धॄणां वाक्यविषयत्वान्ममसत्यमित्याचक्षते। पृषोदरादिः। "त्वां जना ममसत्येष्विंन्द्र (ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)"—इति निगमः॥

(१३) नेमधिता*। 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७, ४, ४५)'—इति नेमपूर्वाद्दधातेः त प्रत्यये इत्वमिड़ागमो वा निपात्यते। नेमशब्दो दानपर्यायः। सप्तम्येकवचनस्याकारादेशः (७, १, ३९)। "इन्द्रन्नरो नेमधिंता हवन्ते (ऋ० सं० ५, ३, ११, १)"—"विदन्मर्त्तो नेमधिंता चिकित्वान् (ऋ० सं० १,५,१७,४)"—"नेमधिंता न पौंस्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १२)"—इति निगमाः॥

(१४) सङ्काः†। सचतेर्गतिकर्मणः * * * बाहुलकादङ्कप्रत्ययष्टिलोपश्च। यद्वा; संपूर्वात् किरतेः क्रन्ततेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः। सङ्कोर्त्यन्तेऽत्र योद्धारः, सम्यक् कृत्यन्ते छिद्यन्ते आयुधैर्वा। "इषुधिः सङ्काः पृतंनाश्च सर्वाः (ऋ० सं० ५, १, १९, ५)"—इति निगमः॥

(१५) समितिः। सम्पूर्वादेतेः क्तिन्। "राजानः समिंताविव (ऋ० सं० ८, ५, ९, १)"—इति निगमः॥

(१६) समनम्‡। 'सम ष्टम अवैक्लव्ये (भू० प०)'। समन्ति विक्लवा भवन्त्यस्मिन् शूराः। * * *। "ज्या इयं समंने पारयन्ती

* "नेमः" प० ३, २९। निरु० ३, २०।

† निरु० ९, १४।

‡ निरु० ९, १४; १८; ४०; ७, १७।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(ऋ० सं० ५, १, १८, ३)”—इति, “वि या सृजति समनं (ऋ० सं० १, ४, ४, १)”—इति निगमौ ॥

(१७) मीळ्हे*। “मीळ्हम्”—इति धननामसु व्याख्यातमेवस्तु (२३१ पृ०)। मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम्। यद्वा; मीळ्हमस्मिन्नस्तीति ‘लुगकारेकाररेफाश्च (७,३,१२८ वा० २)’—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। “प्रधनी”—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम। प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणकुसुमपूजाभिविजयादिविशेषात्। “त्वं मीळ्हे नरं आजा हवन्ते (ऋ० सं० १,५,५,१)”—इति निगमः। स्वर्मीळ्हे। स्वरित्युदकनाम। उदकार्थे सङ्ग्रामे आजौ अन्यस्मिन्नपि सङ्ग्रामे’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। “स जामिभिर्यत्सम-जातिमीळ्हे (ऋ० सं० १, ७, १०, १)”—इति च ॥

(१८) पृतनाः†। ‘पृङ् व्यायामे (तु० आ०)’। ‘पृपूञ्भ्यां कित्’—इति तनन् प्रत्ययः। व्याप्रियन्तेऽत्र योधाः। “रक्षाय निघ्नन् पृतनासु शत्रून् (?)”—इति निगमः ॥

(१९) स्पृधः। ‘स्पर्ध संघर्षे (भ्वा० आ०)’। ‘क्विब्वचिप्रच्छि-(३, २, १७८ वा०)’—इत्यत्र ‘आप् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धि (३, २ १७८ वा०)’—इत्युक्तेः क्विप्। पृषोदरादित्वात् रेफस्य ऋकारोऽल्लोपश्च। सन्ति स्पृधः। स्पर्धन्तेऽत्र परस्परं योधाः। “जयेम संयुधि स्पृधः (ऋ० सं० १, १, १५, ३)”—इति निगमः। ‘स्पृध इति सङ्ग्रामनाम, ‘तत्करोति (३, १, २५ वा० २)’—इति णिजन्तात् क्विप्; सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

* पृ० २, १०। पृ० २३१ प० १५। † निरु० ९, २४।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२०) मृधः *। 'अलर्षिन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ० सं० ३,१, २५, ४)'—'स्रिधो न वामवज्ञम् (ऋ० सं० ३,१४,१)'—इत्यादौ 'मृधिर्हिंसार्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्। तत्र पूर्ववत् क्विप् [illegible]। "[illegible] (ऋ० सं० २, ६, २१, ४)" —"[illegible] (ऋ० सं० ८, ८, १०, ४)"—इति निगमौ ॥

(२१) [illegible]। [illegible] पठितोऽपि 'ला-पिका-[illegible] (६, १, ६३ वा०)' —इति [illegible] विकल्पत्वात् पुनःपाठः। "यमग्ने पृत्सु मर्त्यम् (ऋ० सं० १, २, २७, २)"—इति निगमः ॥

(२२) [illegible] †। [illegible] क्विप् [illegible]यन्ति योदृषासा-यूंषि। [illegible] लोपः। [illegible]न्ति तच [illegible]। "[illegible] (ऋ० सं० ५, ८, ३६, ३)" —"[illegible] तीव्राः [illegible] (ऋ० सं० ५, १, १९, २)"— इति निगमौ ॥

(२३) [illegible]। मर्यशब्दो‡ मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१८८पृ०) मर्यैः मरणधर्मिभिः सह वर्त्तते ; सहशब्दस्य स-भावः। "मासै-ताद्दगपंगूहः समर्ये (ऋ० सं० ७,७,१९,४)"—"तवं स्वधाव इय-मासमर्ये (ऋ० सं० १, ५, ७, १)"—इति निगमौ ॥

---

* निरु० ७, २।

† निरु० ९, १७; २०।

‡ निरु० ३, १५, ४, २।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२४) समरणे *। सम्पूर्वात् 'ऋ सृ गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् ल्युट्। "मां वृताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३, ७, १७, ५)"—इति निगमः॥

(२५) समोहे। 'उहिर् दुहिर् अर्दने (भू० प०)'। नञ्-पूर्वा-दुहे र्घञ्। सम्यगुह्यन्ते अर्द्यन्तेऽत्र मिथो योद्धारः। 'अग्निर्गव ओहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)'—इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति स्कन्दस्वामी। स च सम्पूर्वाद्वहेर्घञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः। समुह्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि। "समोहे वा य आशत (ऋ० सं० १, १, १६, १)"—इति निगम। 'अन्तोदात्तं सङ्ग्रामनाम, मध्योदात्तं णमुलन्तम्'—इति माधवः। "इयर्त्ति रेणुं मघवा समोहम् (ऋ० सं० ३, ५, २३, ३)"—इति णमुलन्तम्॥

(२६) समिथे†। सम्पूर्वादेतेः 'समीणः (उ० २,१०)'—इति थक्। "यदन्यरूपः समिथे बभूथ (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—"स इन्महानि समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—इति निगमौ॥

(२७) सङ्के। सम्पूर्वात् चक्षिङः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२, ४, ५४ वा०)'—इति ख्याञादेशः; पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः। सम्पूर्वश्चक्षिर्वर्ज-नार्थः। सञ्चक्ष्यते कातरैः। यद्वा; सम्पूर्वात् अश्नोतेः 'डिच्च'—

* निरु० ११, ८।

† निरु० ५, ८; ६, १७।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति ख-प्रत्ययः, टि-लोपेन धातुलोपः । समश्नुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्गे । सम्पूर्वाद् गमेर्डः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)"—इति डः, पूर्ववद् वा । "सङ्गे समत्सु वृत्रहा (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"—इति निगमः ॥

(२९) संयुगे । 'युजिर् योगे (रु० उ०)', घञ् । उञ्छादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम् ; 'विशेषेऽसौ निपातनमिष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३०) सङ्गथे । सम्पूर्वात् 'गूथ यूथ प्रोथ पृष्ठादयः'*—इति थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ० सं० २, ८, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(३१) सङ्गमे† । सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यप् । "जैत्रं यन्तं अनुमदाम सङ्गमे (ऋ० सं० १,७,१४,३)"—इति निगमः ॥

(३२) वृत्रतूर्ये‡ । वृत्रशब्दो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुवचनः । मेघनामसु व्याख्यातः (७७ पृ०) । 'तुरि गतित्वरहिंसयोः (दि० आ०)', अघ्न्यादित्वाद् (उ० ४, १०८) । वृत्रस्तूर्यतेऽनेनास्मिन्

---

* कौमुदीपाठस्त्वेवम्—'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ० २, ११)"—इति ।

† निरु० १०, ३९ ।

‡ पु० १, १० । पृ० ७७ पं० १८ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वा। "इन्द्रोवृणीत वृत्रतूर्ये (?)"—यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये (?)"—इति निगमौ * ॥

(३३) पृत्से। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। 'सुवृषिवशात्युषिभ्यः कित् (उ० ३,६२)'—इति बाहुलकात् स-प्रत्ययो भवति। सम्पृचन्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(३४) आणौ ‡। 'अण रण वण शब्दार्थाः (भू० प०)'। 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्स्या इञ्'। रणवदर्थः। "त्वं शुष्णं वृजने' पृक्ष आणौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)"—इति निगमः। 'आणौ इति सङ्ग्रामनाम—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरसातौ §। 'शु गतौ (सौत्रः)'—इत्यस्मात् 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति क्रन्-प्रत्ययः। 'षणु दाने (त० उ०)'। 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३, ३, ९७)'—इति सनोतेः 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वे कृते क्तिनि निपात्यते। स्वरे वा 'तादौ च निति कृत्यतौ (६, २, ५०)' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। [illegible]

शूराणां सातिः वेतनादानं सरणं वा येन। "यः शूरसाता परितक्म्ये (ऋ० सं० १, २, ३३, ९)"—इति निगमः ॥

---

* इमौ तु बहुनुसन्धानेनाप्यस्माभिर्न लभ्येते, परं सन्त्येवास्य बहवो निगमा ऋग्वेदसंहितायाम्। तथाहि—"वृत्रतूर्ये" २, २६, २। ६, १३, १; १८, ६; २४, ५; ६१, ५। ८, २४; १९, २०; ७४, ९; १२। १०, ६६, ८; १०४, ९। "वृत्रतूर्येषु" १, १०६, २। ६, ३४, ५। ८, ३७, १।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ३. द्रष्टव्यः।

‡ नि० ६, ३२।

§ "शूरः" निरु० ४, १३।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३६) वाजसातौ*। वाजोऽन्नं दीयते येन। "वृधे चं नो भवतं वाजसातौ (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)"—इति निगमः॥

(३७) समनीके। 'अन प्राणने (अदा० प०)'। 'अनिहृषिभ्यां किच्च (उ० ४,१७)'—इति ईकन् प्रत्ययः। अनित्यनीकम्। यद्वा; नञ्-पूर्वान्नयतेः 'पिणीलिकादयश्च (उ० ४, २५)'—इति निपात्यते। न नीयते न चाश्यते अनीकम् सैन्यविशेषः। सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन्। "भोजः प्रभूतसमनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)"—इति निगमः॥

(३८) खले†। 'खज मन्थे (भू० प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। व्यत्ययेन जकारस्य लकारः। मथ्यते योद्धारस्तत्र। 'स्खल सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा घः। व्यत्ययेन सकारलोपः। स्खलन्ति तत्र कातराः। "खले न पर्षान् प्रतिं हन्मि भूरि (ऋ० सं० ८, १, १६, २)"—इति निगमः॥

(३९) खजे। 'खज मन्थे (भू० प०)'। पूर्ववत् साध्योऽर्थश्च। "कर्मन् कर्मञ्छ्तमूतिः खजङ्करः (ऋ० सं० १, ७, १५, १)"—इति निगमः॥

(४०) पौंस्ये। बलनामसु व्याख्यातम् (२२७ पृ०)। गभिवर्द्धतेऽनेन * * *। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४१) महाधने। 'मह पूजायाम् (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २,७८)'—इति निपातनम्। धविः

---

* निरु० १२, ४५।

† निरु० ३, १०।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रीणनार्थः (भू० प०)। इदित्त्वान्नुम्। पचाद्यच्। वकारलोपः, इकारस्याकारश्च पृषोदरादित्वात्। धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति सङ्ग्रामो यद्द्वारा। महच्चासौ धनञ्च महाधनम्। महद्धनमर्थोऽनेनेति वा। "इन्द्रं वयं महाधने (ऋ० सं० १, १, १३, ५)"—"नास्य वर्त्ता न तरुता महाधने (ऋ० सं० १, ३, २१, ३)"—इति निगमौ॥

(४२) वाजि*। वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२२२पृ०)। "इन्द्र वाजेषु नो अव (ऋ० सं० १,१,१३,४)"—"तं त्वा वाजेषु वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)"—इति निगमौ॥

(४३) अज्म†। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। मनिन्। "अग्निर्नादीदेचित इद्धो अज्मन्ना (ऋ० सं० १, ७, १६, २)"—इति निगमः। 'यज्ञगृहे युद्धे वा'—इति माधवः॥

(४४) सद्म‡। सदेर्मनिन्। अवसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) संयत् सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्विप्। यमेरनुनासिकलोपः तुगागमः। संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन्। "इळान्नः संयतं करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)"। 'संयत् सङ्ग्रामः—इति हरदत्तः। "आसंयतमिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४,५)"—इत्यत्र 'संयतं युद्धम्'—इति माधवः॥

---

* पु० २, ९। पृ० २२२ पं० ७।

† प० ३, ४। निरु० ४, १३।

‡ पु० १, १२। पृ० १२० पं० १२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(४६) संवतः सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्विप्, अनुनासिकलोपे तुगागमः। संवननीयो हि शूरैः सङ्ग्रामः। "परस्या अधि संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २६, ५)"—"स संवतो नवजातस्तु तुर्यात् (ऋ० सं० ४, १, ७, ३)"—इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति(१)। नक्षति(२)। आक्षाणः(३)। आनट्(४)। आष्ट(५)। आपानः(६)। अश्नत्(७)। नशत्(८)। आनशे(९)। अश्नुतः(१०)। इति दश व्याप्तिकर्माणः * ॥ १८ ॥

(१) इन्वति†। अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगतिकर्मादावुक्तमनुसन्धेयम्। 'इवि व्याप्तौ (भू० प०)'। "सखीनां योगमिन्वति (ऋ० सं० १, १, २५, २)"—इति निगमः ॥

(२) नक्षति ‡। 'नक्ष णक्ष गतौ (भू० प०)'। "नक्षद्दाभंतरुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)"—"इन्द्रस्य चिद्दर्हतो व्याभिनक्षत § (ऋ० सं० १,४,१०,४)"—इति निगमौ। 'इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्छान्दसः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२) "ननक्षे" ग. C. D. F, क।

(५) "आष्ठ" ग. "आष्टः" C. F, क। "आष्ठः" D, क।

(१०) "अश्नुते"—इति क। * "इति व्याप्तिकर्माणः" ग।

† पृ० २, १४। पृ० २६५ पं० १८।

‡ पृ० २, १४। पृ० २५२ पं० ४।

§ अवग्रहकारस्तु 'इनक्षतः'—इत्येकपदमाह।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३) आचाणः*। अश्नोतेर्लेटि शानच्। 'सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)'—इति बाहुलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कः सि (८, २, ४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८,३,५८)', णत्वम् "आचाणि शूर वज्रिवः (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(४) आनट्†। 'णश अदर्शने (दि० प०)'। लुङि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वरणश (२, ४, ८०)'—इति लुक्। संयोगान्तलोपे (८, २, २३), व्रश्चादिषत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम्। 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इति आड़ागमः। "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—"घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)"—इति निगमौ॥ यद्वा; अश्नोतेर्लिटि णश्त्वे व्यत्ययेन णशोलुक्, व्रश्चादिना षत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते (८, २, ३९)', 'वावसाने (६, ४, ५६)'। "उपांशुना सममृतत्वमानट् (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)"—इति निगमाः॥

(५) आष्ट। अश्नोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "आष्ट मविदाथगाधम् (?)"—इति निगमः॥

(६) आपानः‡। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। शानच्। अन्तर्वधकर्मण 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी। "आपानासो विवस्वतः (ऋ० सं० ६, ७, ३४, ५)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३, १०)॥

---

* निरु० ३, १०। ‡ निरु० ३, १०।

† निरु० २, १८; ४, १३; ६, ८; ११, १६; २५; १२, १८।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(७) अशत् । अश्नोति व्यत्ययेन लङि च्लेः पूर्ववत् लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यड़भावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) नशत् । नशयतेर्लेटि 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ६४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ६७)' । "स धीतये ते नशत् (?)" —"न किः शवांसि ते नशत् (ऋ०सं०६,५,२,३)"—इति निगमौ ॥

(९) आनशे । अश्नोतेर्लिटि रूपम् । "न कि स्वश्वं आनशे (ऋ० सं० १, ६, ६, १)"—इति निगमः ॥

(१०) अश्नुते । "अतप्ततनूर्नतदामो अश्नुते (ऋ० सं० ७, ३, ८,१)"—"व्यश्नुहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)" —इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दभ्नोति(१)। श्नथति(२)। ध्वरति(३)। धूर्वति(४)। कृणत्ति(५)। कृश्चति(६)। क्षणवति(७)। कृन्तति(८)। श्वसिति(९)। नभते(१०)। अर्दयति(११)। स्तृणाति(१२)। स्नेहयति(१३)।

(१) इतोऽनन्तरम् "श्नथति"—इत्यधिकम् ग, क ।

(२) "श्नथिति" C. D. F । "श्नथयति"—इति क ।

(७) "क्षणत्ति" ग । "ऋणत्ति" iid ।

(९) "श्वसति" ग. iid, क । (१०) "नभति" ग. iid ।

(११) "अर्दति" ग. iid. इतोऽनन्तरम् "मर्दति" इत्यधिकञ्च । "अर्दयति" क ।

(१२) नास्त्येतत् ग. iid । (१३) "स्नेहति" ग. iid, क ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यातयति(१४)। स्फुरति(१५)। स्फुलति(१६)। नि वंपन्तु(१७)। अवं तिरति(१८)। वियातः(१९)। आ तिरत्(२०)। तळित्(२१)। आखण्डल(२२)। दृणाति(२३)। रम्णाति(२४)। शृणाति(२५)। शम्नाति(२६)। तृणेळिह्(२७)। ताळ्हि(२८)। नि तोशते(२९)। नि वर्हयति(३०)। मिनाति(३१)। मिनोति(३२)। धमति(३३)। इति त्रयस्त्रिंशत् बधकर्म्माणः * ॥ १९ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूणिरतिरिक्ता भव "विव्याकः"–"उरुव्यचाः"–"विव्रे"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दभ्नोति†। 'दम्भु दम्भे' स्वादिः (प०)। "न त्वा केता आ दंभ्नुवन्ति भूर्णयः (ऋ० सं० १, ४, २०,२)"—इति निगमः ॥

(२) श्नथति‡। श्नथ क्नथ क्रथ हिंसायाम् (भू० प०)'। श्नथंद् वृत्र मुत सनोति वाजम् (४, ८, २७, १)"—"नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)"—इति निगमौ ॥

---

(१४) "शाचति" ग iid। "यावति" C, छ।

(२४), (२५) इमे न स्त एव ग. C. D. F,।

(२६) इतोऽनन्तरमिहैव "मिनाति (३१)"—इति ग. C. D. F,।

(२९) "नितोशयति" ग C. D. F, छ। "नितोषते" च, छ।

(३०) "वर्हयति" F, छ।

(३२) "जर्वति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F, छ।

* "इति बधकर्माणः" ग.।

† निरु० ५, १२।

‡ निरु० २, २१; ११, ४७।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३) ध्वरति। (४) धूर्वति *। 'तुर्व धुर्व दुर्व थुर्व हिंसार्थाः (भू० प०)'। 'उपधायाञ्च (८, २, ७८)'—इति दीर्घः। "धूर्वसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व (य० वा० सं० १, ८)"—इति निगमः॥

(५) वृणक्ति। वृजी वर्जने' रुधादिः। "नि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक् (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः॥

(६) वृश्चति†। 'व्रश्च छेदने' तुदादिः। 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्। 'वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं' शृणीहि (ऋ०सं० ३, २, ४, २)"—"वि वृश्च वज्रेण वृत्रमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)"—इति निगमौ॥

(७) क्षणवति‡। 'क्षवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)'। 'व्यत्ययेन 'धिन्विकृण्व्योरच्च (३, १, ८०)'—इत्येतन्न भवति॥

(८) कृन्तति§। 'कृती छेदने (प०)' तुदादिः। 'शेमुचादीनाम् (७, १, ५६)'। "वि दस्यूँर्योनावकृतो वृथाषाठ् (ऋ० सं० १, ५, ४, ४)"—इति निगमः॥

(१०) नभते‖। 'णभ तुभ हिंसायाम्' (भू०) आत्मनेपदी। "नभन्ता मन्यके समे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)"—इति निगमः॥

(११) अर्दयति। 'अर्द हिंसायाम् (भू० प०)' आधृषीयः। "वृत्रं विपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)"—इति निगमः॥

(१२) स्तृणाति। 'स्तृञ् आच्छादने' क्र्यादिः रुधादिश्च। "कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम् (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ३, ६। † प० ३, २०। ‡ निरु० ६, ३२।
§ निरु० २, २२। ‖ निरु० १०, ५।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१३) स्नेहयति। 'ष्णिह स्नेहने' चुरादिः। "यः स्नीहितीषु पूर्व्यः (ऋ० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः। स्नेहयतिर्वध-कर्मा'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१४) यातयति *। 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः। अर्यातयन्त चित्रयो नवग्वाः (ऋ० सं० १, ३, २, १)"—इति निगमः॥

(१५) स्फुरति †। (१६) स्फुलति। 'स्फुर स्फुरणे', स्फुल सञ्चलने' तुदादिः, कुटादिः। "पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १, ६, ६, ३)"—"आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० सं० ५, १, १९, ४)"—इति निगमः। स्फुरतीति वधकर्मसु पाठात्' —इति स्कन्दस्वामी॥

(१७) नि वपन्तु। 'टु वप बीजसन्ताने (भू० उ०)'—इत्यस्मात् लोट्। "अभ्यन्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २, ७, १८, १)" —इति निगमः॥

(१८) अव तिरति ‡। तरतेर्लट् 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)' —इतीत्वम् "अवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)"—"यदिन्द्र शारदो रवातिरः (ऋ० सं० २, १, २०,४)' —इति निगमौ॥

---

* निरु० १०, २३।

† निरु० ५, १७; ६, ४०।

‡ निरु० २, २१; ४, ७; १०, ३५; ४०; ११, ६; ११, ३०; ३६; १२, ३९।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१९) वियातः *। 'तत्र वियात इत्येतद् वियातयन इति वियातयेति वा (निरु० ३, १०)—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—'वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत्। तस्य सम्बोधनम् वियातयेति। वियातयितरिति वा पाठान्तरम्'—इति। धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन 'व्यत्ययोबहुलम् (३, १, ८५)'—इति अस्मादपि 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (३, १, १३८)'—इति सूत्रेण श-प्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आ तिरत् †। आङ् पूर्वात्तरते लङ् पूर्ववत् इत्वम्। "इन्द्रः पूर्भिरातिरत् दासमर्कैः (?)"—इति निगमः ॥

(२१) तलित्‡। अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२७५ पृ०) ॥

(२२) आखण्डलः§। 'खड खडि कडि भेदे (प०)' चुरादिः। अस्मादाङ्पूर्वात् 'मङ्गेरलच् (उ० ५,७२)'—इति बाहुलकादलच्। "आखण्डल प्र हूयसे (ऋ० सं० ६, १, २४,२)"—इति निगमः॥

(२३) द्रूणाति। 'द्रू हिंसायाम्' क्र्यादिः। "त्वष्टो मनु प्रसितिं द्रूणानः (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)"—इति निगमः॥

(२४) रम्णाति ‖। 'रमु क्रियायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी; व्यत्ययेन श्ना, परस्मैपदम् ॥

---

* निरु० ३, १०। † इहैव पुरस्तात् (१८)।

‡ पु० १६। पृ० २७५ पं० १।

§ निरु० ३, १०।

‖ निरु० २, १८; २५; १०, ९; ३२।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२५) शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' क्र्यादिः प्वादिश्च। "शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)"—इति निगमः॥

(२६) शम्नाति *। 'शम उपशमे' दिवादिः। व्यत्ययेन श्ना। "शिशिरं जीवनायकम् (निरु० १, १०)"—इति निगमः। 'शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा'—इति निरुक्तम् (१, १०)। 'शम्नातेः हिंसार्थस्य'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२७) तृणेढि। 'तृह हिंसायाम्' रुधादिः। लटि तिपि * * * एकारभावः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) ताळ्हि। 'तड आघाते' चुरादिः। लण्-मध्यमः। पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। "वि शत्रून्ताळ्हि वि मृधोनुदस्व (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)"—इति निगमः॥

(२९) नितोशते। तोशते नैरुक्तो धातुः। "मन्दी मदाय तोशते (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)"—"इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते (ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)"—"सुनासीरा हविषा तोशमाना: (?)"—इति निगमाः॥

(३०) निबर्हयति। 'बर्हि हिंसायाम्' चुरादिः, निपूर्वः। "बर्हिष्यंति नि सहस्राणि बर्हयः (ऋ० सं० १, ४, १६, १)"—इति निगमः॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति†। गतिकर्मसु व्याख्याताः (२५५ पृ०)। "न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः

---

* "शशमान" प० ३, १४, ४, ३। निरु० ६, ८।

† पु० १४। पृ० २५५ पं० ४।